

האסלאם ויסודות הוויכוח והדו-שיח עם בעלי הספר:

קריאה בעיון חדש

פרופ' סעיד עטיה עלי מוטאווע^(*)

הקדמה

הקוראן הנכבד השתמש במילת (אל-גדל / הוויכוח) במהלך הדיבור על האמת והשווא, הרי הם שני הפכים לפי איחוד המחשבה האנושית, כפי מתברר מאמירתו יתעלה: "וְאֵינְנוּ שׁוֹלְחִים אֶת הַשְּׁלִיחִים בְּלִתֵּי אִם מְבַשְּׂרִים וּמְזַהְרִים¹ וּמְתוֹכְחִים אֲשֶׁר כָּפְרוּ בְּשׁוֹא לְמַעַן לְהַרְשִׁיעַ בּוֹ אֶת הָאֵמֶת² וְשָׁמִים אֶת אוֹתוֹתַי וְאֶת אֲשֶׁר הוֹזְהָרוּ לְלַעַג³ [המערה: 56]. וגם אמירתו יתעלה: " וְהִתְוַכַּחוּ בְּשׁוֹא לְהַרְשִׁיעַ בּוֹ אֶת הָאֵמֶת וְאוּלַם אֲנִי יִסְרְתִי אוֹתָם⁴ וְאֵיכָה הָיָה עֲנָשִׁי " [המוחל: 5].

ומן מובני הוויכוח: הדיבור והדיבור השונה, כלומר: "עמדה" ו"עמדה מנוגדת" - זאת אומרת: טענות-ומענות, כפי שבא באמירתו יתעלה: "אֲכַן כָּבֵר שָׁמַע אֱלֹהָ אֶת אִמְרָ אֲשֶׁר מְתוֹכַחַת אֶתְּךָ עַל בְּעֵלָה וּמְתוֹכַחַת לְפָנֵי אֱלֹהָ וְאֱלֹהָ שׁוֹמֵעַ אֶת שִׁיחַתְּכֶם⁵ אֲכַן אֱלֹהָ סָמִיעַ בְּצִיר⁶ [המתווכחת: 1]. אכן הייתה האישה שמתלוננת לנביא, תפלת אללה עליו וברכתו לשלום, בעמדה מנוגדת באשר לאיש שלה. ולא עם הנביא הנדיב, הרי באשר לאיש שלה, אמר יתעלה: "אֲשֶׁר מְתוֹכַחַת אֶתְּךָ עַל בְּעֵלָה", ובאשר יחסה עם הנביא, תפלת אללה עליו וברכתו לשלום, אמר יתעלה: "אֱלֹהָ שׁוֹמֵעַ אֶת שִׁיחַתְּכֶם". כאן אסף בין שני פעלי הוויכוח והשיחה. ומתברר כך מתוך אמירתו יתעלה: "וְיִוָּדְעוּ אֲשֶׁר מְתוֹכַחִים עַל אוֹתוֹתֵינוּ כִּי אֵין לָהֶם כָּל מְנוֹס⁷ [ההתייצות: 35].

ומכאן, אכן הקוראן הנכבד אינו משתמש בפועל "הדו-שיח" עם בעלי הספר, ואולם השתמש בפועל "וויכוח", וחילק אותו לשני סוגים. הסוג הראשון: ויכוח משלים ואינו מתפלמס איתם, כלומר לא ביניהם לבין המוסלמים עמדות יריבות או אכזריות, וכבר קרא להן הקוראן הנכבד: "הוויכוח בדרך שהיא נאותה יותר", וכך באמירתו יתעלה: "ואל תתווכחו עם בעלי הספר, בלתי אם בדרך שהיא נאותה יותר אלה אשר עשקו מהם

* - מתמחה בלימודי היחידות ותולדות הדתות, והדיקן לשעבר של פקולטת השפות והתרגום באוניברסיטת אל-אזחר

ואמרו האמנו באשר הורד אלינו והורד אליכם ואלוהכם אחד ואנחנו לו מוסלמים". [העכביש: 46], ואמירתו יתעלה: "בלתי אם בדרך שהיא נאותה יותר". מלמדת כי יש וויכוח מנוגד, ודבר זה מדגיש כי היחס בין המוסלמים לבין בעלי הספר, או הייה אימונתי או אנושי, הוא יחס של וויכוח משלים "בדרך שהיא נאותה יותר" כלומר יש עמדות של התפלמסות, ואולם אינן יריבות, ואכן הדגישה כך אמירתו יתעלה: "אין מניאכם אלה מאלה אשר אינם נלחמים בכס בדת ואינם מוציאכם ממשכנותיכם מלעשות חסד ולנהוג בצדק איתם אכן אלה אוהב את עושי הצדק" [הנבחנת: 8].

הביטוי הקוראני בא בנוסח כללי. כיוון שאינו אומר: "מן בעלי הספר" ואולם שם אותו בנוסח כללי לבני האדם כולם, כלומר על המוסלם להיות ביחס וויכוחי בלתי יריבי עם בני האדם כולם שאינם נוקטים עמדות מנוגדות, זולת אלה שאמר עליהם: "אלא אשר עשקו מהם" וזה הוא הוויכוח המתנגד, ודוגמתו אלה אשר נוקטים עמדות מנוגדות מטעם המוסלמים, ומנסים לכבוש ארצותיהם ומשכנותיהם, וגם מבין העושקים מן המוסלמים וזולתם.

בעיית המחקר

בעיית המחקר הזה מתרכזת סביב הסרת מצב המשטמה העזה בין המוסלמים לבין בעלי הספר, וכיצד לעמוד בפני ניצול הדת האסלאמית לחוצב להבות אש המדוחים והאיבה בין המוסלמים לבין בעלי הספר, דבר שעולה שאילות מעוררות את הספק והפיקפוק מטעם בעלי שלוש הדתות המונותאיסטיות. הרי האמירה כי מסיבות שנאתם של היהודים לדת האיסלאמית ולמוסלמים, הוא הפצת האיסלאם כמייצג לדת חדשה ובצל מציאות דת מונותאיסטית אחרת, והיא היהדות, הדבר שהביא בהוגה הדעות היהודי "גוטיין" לערוך מחקר ארוך על עניין זה, תחת כותרת משיגה את המשטמה הזו, והיא הצגת שאילה שמתחילה במילת השאלה: כיצד?¹

ניתוח מילות הכותרת

וויכוח: חליפת דברים בין אנשים בעלי דעות שונות בעניין מסויים במהלך טענות – ומענות. ולרוב יהיה וויכוח סרק שאינו מביא לידי תוצאות או מסקנות ממשיות.

ולפעמים יהיה ויכוח שבו הפרזה.

דו-שיח: חליפת דברים בין אנשים ולרוב תהיה שיחה ידידותית ביו בני אדם על עניינים שונים.

בעלי הספר: אשר ניתן להם הספר והכוונה ליהודים ולנוצרים.

קריאה: שם עצם מן הפועל קרא שמובנו קלט את מובנן את האותיות והמילים שלפניו.

קריאה מובנה איפוא: קליטה ועיון בעיניים של דברים שבכתב או בדפוס.

עיון : נתינת הדעת בהתעמקות בנושא מסויים.
 כותרת לוואי : קריאה בעיון חדש, רומזת איפוא שנושא המחקר יש עוד לחקור בו ולתת את הדעת עליו.

מטרת המחקר

המחקר הזה, בשונה מקודמיו, כי אינו חוקר את האופנים השנויים במחלוקת, ואולם האופנים המוסכמים, למען להשיג רקע משותף שמאפשר לבעלי כל דת להבין את האחר, ויש לציין בתמיד כי אנו והאחר חיים בעולם של תשלוּבַת דתות - inter religious world² - כי אי אפשר שהמוסלמים יחיו בבדידות מן היהודים והנוצרים. ואכן הייה הכיוון הנאה ביותר לקבוע המסגרת שמאפשר דו-קיום בתוכה. והדבר העדיף ביותר שאפשר להשיגו הוא הגשת. מידות המוסר האקטיביות (המידות הטובות) בשלוש הדתות, שיכולות להשיג את הרקע של דו-קיום מאפשר קבלת האחר עם הערכת אימונה של כל דת, ולדון אותן בתוך מסגרת השקפה עולמית - world view - שעוברת הדת האחת למען להכיל את מחשבתן של שלוש הדתות המונותיאיסטיות כולן, ומכילה גם את כל מה שהושג ממחשבה פילוסופית בהיותה ברובה פילוסופייה דתית קשורה בדתות המונותיאסטיות ומשפיעה עליהן כולן, ומצטטים כעדות בהשפעת "החייאת מדעי הדת - אחיאא עולם אלדין - והפלת הפילוסופים - תהאפת אלפלאספה - מאת אלגזאלי; תהאפת אלתהאפת - הפלת ההפלה, מאת אבן רושד; מורה הנבוכים, מאת משה בן מימון; וחיבורי הקדוש אוגוסטין ותומא אל-אכוויני וזולתם מהחיבורים שהייתה השפעתם באופן כללי לכל בעלי שלוש הדתות, אף על פי התייחסותם של המחברים אל דתות שונות.

אכן מה שמרגישים בחסרונו בעידן המודרני, הוא האינטרנציונל בתוצרת המחשבה הדתית, כי עכשיו איננו יכולים לזכור חיבור אסלאמי אחד שיש לו השפעה על המחשבה הדתית היהודית או הנוצרית, גם כן איננו יכולים לזכור חיבור יהודי או נוצרי אחד שיש לו השפעה על המחשבה האסלאמית המודרנית ובת דורנו, טבעי שהכוונה בהשפעה החיובית, ולא ההשפעה השלילית, הרי החיבורים שיש להם השפעה שלילית על היחסים בין שלוש הדתות הם רבים בזמן הנוכחי, מתוך מניעים ומגמות פוליטיים ודתיים צרים מצטמצמים וקנאיים³.

מתודת המחקר

המחקר הזה מתעניין בנושא חמור, שדורש ממנו להתייחס אליו בחוכמה ובאובייקטיביות, ולא יהיה כך אלא אם הסתכלנו אליו בהיותו תיזה מדעית ראוייה לחקר המדעי מבחינת הוויכוח בדרך הנאה יותר, לא הוויכוח היריבי שמביא לידי הריבה הדתית.

הגישה שלנו מתבוססת על: כי הדתות כולן כש מובנות הבנה נכונה ועמוקה, אכן מתבררת רוחן הפנימית האמיתית אצל הוגי הדעת והמדענים, והיא קוראת לשיחה שעל ידיה נפגשים בני האדם כולם בתוכם בריות של

אללה יתעלה; אכן העבודה ההיסטורית, הייתה שונה הרבה מהעקרונות העולמיים האלה, והעידה על הרבה מן המעשים האכזריים וחסרי התרבות בקרב בעלי כל דת ואימונה, ולכן באה הקריאה לשיחה כצורך חיוני למאמינים כולם, כל אחד ואיתו ספרו, ומידותיו ומוסרו.⁴

לא מהמכוון אליו בדו-קיום של שלום, הוא שינוי אימונתו של האחר, אולם הכוונה ביסוד היא ההבנה וההתקרבות ההדדית בין בני האדם לפי מה שהם עליו, הרי יש הרבה מהעניינים הדומים בין הדתות, ובמיוחד אלה שקשורים במידות האנושיות. הערכים הנעלים האלה מהווים רקע פורה לשיחה בין בעלי הדתות, רחוק מהוויכוחים האכזריים וחסרי הפוריות שהצטיינו בהם כמה מהחיבורים דרך ההיסטוריה⁵, או היו המחברים מוסלמים או יהודים או נוצרים, ולקחת כדוגמה את מה שבא בחיבורים אלא סביב השוואת מופלאות הקוראן עם מופלאות התורה. כיוון שנוצר עניין האימונה הזו בוויכוחי ימי הביניים בין המוסלמים לבין בעלי הספר, ובמיוחד ייחנן אל-דמשקאי⁶ בספרו: "מקור הדעת"⁷ שכתב בו פרק תחת הכותרת (דו-שיח בין מוסלם לבין נוצרי).

ואומר המדען התאולוגי אל-באקלאני- שמתייחס לאסכולה האשעריית (מת 1013) בספרו (מופלאות הקוראן) ואם אמרתם כי זולת הקוראן, מדיבורו של אללה יתעלה, נחשב מופלא כתורה, אוונגליון והמגילות, נאמר אין דבר מזה הוא מופלא בחיבורו והקשרו, ואם הייה מופלא, במה שכולל מהודעות על אודות הנסתרות.⁸

אכן כבר ניסו הרבה מהוגי הדעות היהודים להפריך את האימונה הזאת, ובמיוחד הקרקסאני⁹, יפת בן עלי הלוי¹⁰, וגם המשורר משה בן עזרא (מת 1139) וזולתו, במיוחד יהודה הלוי (1141) שסירב בתחילת ספרו הכוזרי (הספר להגנת הדת המושפלת והבזוייה- ובתרגומו הערבי מאת יהודה אבן תיבון) את מופלאות הקוראן.

המזרחנית הישראלית "חוה לצרוס - יפה" מייחסת את הוויכוח האכזרי הזה לאלה המחברים שלא הייתה להם התייחסות ישירה עם התרגום הערבי שבכתב לתורה, אף על פי כי הם כבר ידעו הרבה אודות תכניה ועל היהדות באופן כללי, ומוסיפה לאמור: ואנחנו יכולים בכך להבין את התופעה המוזרית הזו, הרי הם בוודאי לא קראו את המקור העברי או התרגום הסוריאיני, לכן הייה לרובם רעיון בלתי ברור על ההלכה התורתית¹¹.

המחקר הזה עוסק בשיחה עם בעלי הספר, וכך תוך תחומים מסויימים שמתבוססים על מה שציוותה עליו הדת האסלאמית החניפה, ולכן המחקר מטפל בנושא זה תוך: הקדמה וכותרות אחדות קשורות בתוכן הנושא, כיוון שההקדמה כוללת הגדרה כללית בנושא המחקר, וגם כן בעיית, מטרת ותוכן המחקר, ובאשר לכותרות, כבר באו לפי הסדר הזה:

-הבשורה הטובה במוחמד, תפלת אלה עליו וברכתו לשלום, בתורה ובאוונגליון.
-אברההים, עליו השלום.
-בעלי הספר וריבוי הדתות.
-חופש האימון וזכות-הבחירה.
-כלי הנאום הדתי עם בעלי הספר.
-לקחת מופת בשליחנו הנדיב, תפלת אלה עליו וברכתו לשלום, בנאומו אל בעלי הספר.

-חדיתיו של הנביא, תפלת אלה עליו וברכתו לשלום, בדבר בעלי הספר.
-הדת האברהימית.
- הסיכום.
-ביבליוגרפיה.

הבשורה הטובה במוחמד, תפלת אלה עליו וברכתו לשלום, בתורה ובאוונגליון

אללה יתעלה, אומר: "אשר הולכים אחרי השליח הנביא שאינו יודע קרוא וכתוב אשר מוצאים אותו כתוב אצלם בתורה ובאוונגליון מצוים על החדס ומניאם מן המגונה ומתיר להם את הטוב ואוסר עליהם את התועבות ומסיר מעליהם את משאם ואת הכבלים אשר היו עליהם אכן אשר האמינו בו וכבדוהו ועזרו לו והלכו אחרי האור אשר הורד אתו אותם הם המצליחים" (סורת מרום המחצה: 157).

ואומר אללה יתעלה, בלשונו של ישוע, עליו השלום: " וכאשר אמר ישוע בן מרים הוי בני ישראל אכן אני שליח אללה אליכם מאשר את התורה שלפני ומבשר על שליח שיבוא אחרי שמו אחמד וכאשר בא אליהם באותות אמרו זה כשוף ברור" (סורת השורה: 6).

למעשה יש תכונות מיוחדות לנביא מוחמד, תפלת אלה עליו וברכתו לשלום, בתורה, ואחדים מהפרשנים ביקשו להסיק מהן להיות הוכחה מכרעת על הבשורה הטובה בשליחותו של הנביא מוחמד. ופסוקים אלה, מן ההנחה, שהם מיוחסים לתורה הנכונה שירדה על ידי ההשראה האלוהית, אכן כבר בואו של הנביא מוחמד לא היה מתעלם על בעלי הספר, אלא היו מכירים בוודאי את בואו: " אשר נתנו להם את הספר מכירים אותנו כפי שמכירים את בניהם אכן אשר הפסידו את נפשותיהם הרי אינם מאמינים" (סורת המקנה: 20). ויש בשורה טובה, וסימן ברור בספר ישעיה, כיוון שהנביא ישעיה מאיים על בני ישראל שמזייפים את ספר אללה ואינם מתחייבים בתורתו, מאיים עליהם בבעל הספר החתום, בנביא שאינו יודע קריאה, ואומר בפרק 29: " ותהי לכם חזות הכל כדברי הספר החתום אשר- יתנו אותו אל- יודע הספר לאמור קרא נא – זה ואמר לא אוכל כי חתום הוא: ונתן הספר על אשר לא ידע ספר לאמור קרא נא – זה ואמר לא ידעתי ספר" (ישעיה 29/11-12).

אכן השליח שלנו, תפלת אללה עליו וברכתו לשלום, הוא הנביא אנאלפבית שאינו יודע את הקריאה, ושניתן לו הספר החתום, ואז אמר: איני יודע את הקריאה, והנה אללה עשה את ספרו כהשראה שמבטא אותו בשפתיו, והמאמינים אחריו מדקלמים אותו עד יום הדין.

ומן סימני נבואתו, תפלת אללה עליו וברכתו לשלום, בשורתם של שני הנביאים מוסא וחבקוק, עליהם השלום, בנביא קדוש וטהור שיוצא מארץ פאראן, והוא שם לארץ אל-חגאז, אכן כבר בא בספר דברים המיוחס אל מוסא, עליו השלום, כי הוא אמר לבני ישראל לפני מותו: "וזאת הברכה אשר ברך משה איש האליהם את בני ישראל לפני מותו: ויאמר יהוה מסיני בא וזרח משעיר למו הופיע מהר פארן ואתה מרבבת קדש מימינו אשדם למו" (דברים/33 : 1-3).

מתברר מכך כי משה, עליו השלום, כבר הודיע להם כפי באה שליחות אללה אליו מהר סיני, אכן הנבואה תזוהר מהר שעיר במרכז פלסטין וכך בנבואתו של ישוע, עליו השלום, ואחר - כך תזוהר הנבואה מהר פארן, וכך עם נביא גדול יוצא ממנו, והתורה משתמשת במילת "פארן" בעת דיבורה אודות מכה, כי בא בספר "בראשית" שישמעאיל, עליו השלום, כבר נגדל ונחנך במדבר "פארן" כיוון שאומר אללה לאימו האגר: "קומי שאי את-הנער והחזיקי את ידך בו כי - לגוי גדול אשימנו ויפקח אלוהים את עיני ותרא באר מים ותלך ותמלא את החמת מים ותשק את נער ויהי אלוהים את הנער ויגדל וישב במדבר ויהי רובה קשה וישב במדבר פארן ותקח - לו אמו אשה מארץ מצרים" (בראשית 21 / 18 - 21).

ואכן הדגיש הנביא חבקוק את הבשורה הטובה בנביא השלוח בפארן, כיוון שאמר: "אלוה מתימן יבוא וקדוש מהר-פארן סלה כסה שמים הודו ותהלתו מלאה הארץ" (חבקוק/3 : 3). וכן מתוך סימן ברור לאדוננו מוחמד, תפלת אללה עליו וברכתו לשלום.

הקוראן הנכבד כבר הדגיש על הקשר ההדוק בין משה, ישוע ומוחמד, עליהם השלום, ועל שליחותם המונותיאוסטית, וכך באמירתו יתעלה בסורת התאנים: "נשבע בתאנים ובזיתים בהר טור סינין"¹². ובישוב הבטוח הזה¹³ (סורת התאנים/1 : 3). אכן בשלושת המקומות האלה שבחר בהם ריבון העולמים לצאת מהם שלוש השליחות המונותיאסטיות.

גם מהתכונות המסויימות לנביא מוחמד, תפלת אללה עליו וברכתו לשלום, ושבאו בתורה, את מה שהדגישו אותו הפרשנים ולומדי מדע הקוראן הנכבד, כי יש שמות שמביעים את תכונותיו של הנביא כמו "מוחמד" ו "אחמד", אשר להם שורשים מפעלי התהלה והשבח בשתי השפות, העברית והסוריינית, של התורה והאוונגליון, למשל: משובח, ושמשמעותו: אל-מוחמד. כיוון שאומר המדען אבן קים אל-גוזייה כי השם "מוחמד" הוא הנרדף למשובח, בהסתמכו על פסוקי ספר ישעייה (1/42-4).

ויש פסוק מפורסם אצל הפרשנים המוסלמים בראשית האסלאם שבספר "בראשית" בתורה: "ולישמעאל שמתוך הנה ברכתי אותו והפריתי אותו והרביתי אותו במאד מאד" (בראשית: 17-20). כיוון שנשתמשו המלים העבריות: "במאד מאד" כי הן מרמזות אל שם הנביא "מוחמד" וכך בהתאם לפרש אותו בגימטרייה¹⁴. כי שוות מספר (92) כמו חשבון האותיות של שם מוחמד. גם אחדים מן הפרשנים המוסלמים תירגמו את הפסוק בספר ישעייה (35 : 2) "פרוח תפרח ותגל אף גילת ורנן כבוד הלבנון אל: פרוח תפרח אף גילת כי הם יתנו על ידי אחמד את כבוד לבנון על אף שהפסוק בספר ישעייה אין בו מילת "אחמד".

על פי כך מכריע איפוא האות הנכבד בסורת מרום "המחצה מס' 157", הנזכר לעיל כי הבשורה הטובה במוחמד לא באה רק בחמשת חומשי התורה שמיוחסים לנביא משה, עליו השלום, ושהיהודים קוראים להם: תורה; ואולם בואה בספרי הנביאים שבאו אחרי משה, מרמז שהסיבה להדגים הקוראן הנכבד על כי שם התורה קורא במצב הכלליות על ספרי משה וגם ספרי הנביאים של בני ישראל גם יחד. אז מתברר כי המצויין באות זה הוא: הבשורה הטובה בנביא מוחמד, תפלת אללה עליו וברכות לשלום, כבר באה והוחזרה בספרים הקדושים של בני ישראל, והדבר הזה אינו מצומצם בספרי משה לבדם, ולכן הקוראן הנכבד לא ליווה את מילת "תורה" עם משה, ואולם זכר את המילים: הספר, אל-פרקאן, ואל-צחף. אכן "תורה" כמילה עברית אינה מלמדת על ההלכה או החוק, כי אם מלמדת על הדרכה ומאור, הרצון והתבונה, הלימוד וכבר כלל הקוראן הנפלא בפירושו למילת "תורה" בכל אלה המשמעויות, וכך במקומות רבים:

- "אמור מי הוריד את הספר אשר הביאהו מוסא כמאור והדרכה לבני האדם" (המקנה: 91).
- "ובהם יש מי ששומעים אותך עד אשר יצאו מאצלך אומרים לאלה אשר נתנה להם הדעת (התורה) מה אמרו זה עתה" (מוחמד: 15).
- "אכן הדת אצל אללה דת האסלאם ולא נחלקו אלה אשר ניתן להם הספר (תורה) אלא לאחר שבאה אליהם הדעת- התורה" (בית עומרין: 19).
- "ואמרו לו יביא אלינו אות מרבנו הלא באה אליהם הוכחה המאשרת מה שבמגילות הראשונות" (טא הא: 133).
- "ולא נחלקו אלה אשר ניתן להם הספר אלא לאחר שבאה אליהם ההוכחה" (ההוכחה: 4).

אבראהים, עליו השלום

מאז הופעתו של אברהם, עליו השלום, על במת ההיסטוריה, והיא מגישה לאנושות את מהלך התפתחות ההיסטוריה האנושית על ידי הדעת והחקיקה, כלומר פעולת גומלין של האנושות עם המציאות האלוהית

והקוסמית מתוך אימונת האיחוד (המונותיאזם), בתחילת משה, עליו השלום, ועוברת בכל נביאי ישראל מאחוריו עד ישוע, עליו השלום, וסיום במוחמד, תפילת אללה עליו וברכתו לשלום, אחרון הנביאים והשליחים, הייה אבראהים בשלב האנושי הארוך, ועדיין דוגמה ומופת אצל בעלי שלוש הדתות המונותיאסטיות.

היהדות מאשרת בפטיארכליותו של אבראהים, עליו השלום, כיוון שהתורה מתארת את אימונו העמוק באל אחד ויחיד, כי היהודים מאמינים בחיקוי ואימוץ לסביהם ואבותיהם: "מעשה אבות סימן לבנים" ¹⁵.
אכן התורה תיארה את אבראהים כמכניס אורחים וכך בפסוקים האלה: "וישא עיניו וירא והנה שלושה אנשים נצבים עליו וירא וירץ לקראתם מפתח האהל וישתחוו ארצה: ויאמר אדוני אם נא מצאתי חן בעיניך אל-נא תעבור מעל עבדך: יוקח-נא מעט-מים ורחצו רגליכם והשענו תחת העץ: ואקחה פת-לחם וסעדו לבכם אחר תעברו כי-על-כן עברתם על-עבדכם ויאמרו כן תעשה כאשר דברתי: וימהר אברהם האהלה אל-שרה ויאמר- מהרי שלוש סאים קמח סלת לושי ועשי עוגות: ואל-הבקר רץ אברהם ויקח בן-בקר רך וטוב ויתן אל הנער וימהר לעשות אותו: ויקח חמאה וחלב ובן-הבקר אשר עשה ויתן לפניהם והוא עומד עליהם תחת העץ ויאכלו" (בראשית 18/2-9). גם כן מתארת אותו באומץ לב כש הזעיק עזרה והתחנן אל ריבונו: "השופט כל הארץ לא יעשה משפט" (בראשית 18/25).

גם מתארת אותו כמגדל, מחנך לבני משפחתו ונאמן ישר להם כיוון שהוא לוחם למען להציל אותם, גם כן אינו נמשך אחרי המידות החומרניות:

- "ויקחו את לוט ואת רכושו בן אחי אברם וילכו והוא יושב בסדום: ויבוא הפליט ויגד לאברם העברי והוא שוכן באלני ממרא האמורי אחי אשכול ואחי ענר והם בעלי ברית אברם: וישמע אברם כי נשבע אחיו וירק את חניכיו ולידי ביתו שמונה עשר ושלוש מאות וירדף עד דן: ויחלק עליהם לילה הוא ועבדיו ויכס וירדפם עד-חובה אשר משמאל לדמשק: וישב את כל-הרכוש וגם את לוט אחיו ורכושו השיב וגם את-הנשים ואת-העם: ויצא מלך-סדום לקראתו אחרי שובו מהכות את כדר לעמר ואת-המלכים אשר איתו אל-עמק שוה הוא עמק המלך: ומלכי-צדק מלך שלם הוציא לחם ויין והוא כהן לאל עליון: ויברכהו ויאמר ברוך אברם לא עליון קונה שמים וארץ: וברוך אל עליון אשר-מגן צריך בידך ויתן-לו מעשר מכל: ויאמר מלך-סדום אל אברם תן-לי הנפש והרכוש קח-לך: ויאמר אברם אל מלך סדום הרמתי ידי אל-יהוה אל עליון קונה שמים וארץ: אם מחוט ועד שרוך-נעל ואם-אקח מכל-אשר-לך ולא תאמר אני העשרתי את אברם: בלעדי רק אשר-אכלו הנערים

וחלק האנשים אשר הלכו איתי ענר אשכול וממרא הם יקחו חלקם" (בראשית 14/12-24).

ובאשר למשנה, הרי עשרת הנסיונות שנתסה בהם אברם מטעם האל אשר מתארת המשנה אותם: "עשרה נסיונות נתנסה אברהם אבינו ועמד בכולם להודיע כמה חיבתו של אברהם אבינו עליו השלום¹⁶. במקביל הקוראן הנכבד, גם כן, מאשר ומדגיש על מעמדו של אברהם, עליו השלום, אצל ריבונו, ואצל בעלי הדתות המונותיאסטיות, כי מתאר אותו בהכנסת אורחים: " ואכן כבר באו שליחינו (המלאכים) אל אברהם בבשורה טובה אמרו שלום אמר שלום ולא אחר לבוא עם עגל צלוי " (סורת הוד: 68).

- " האם בא אליך דבר אורחי אברהם המכובדים כאשר נכנסו אליו ואמרו שלום אמר שלום אנשים נכריים וחמק אל בני משפחתו ובא עם עגל שמן" (סורת הזורות 24-25).

גם הקוראן הנכבד מתאר אותו בתכונות נעלות, כמו המסירות, הסלחנות והמחילה, אמר יתעלה: " או לא נודע לו במה שבגילי מוסא ואברהם אשר מילא (את אשר צווה עליו)" (סורת הכוכב: 36-37). "אמר המואס אתה באלוהי הוי אברהם אם לא תחדל רגום ארגמך ונטוש אותי לעולם אמר שלום עליך אבקש לך מחילה מרבוני אכן הוא היה נושא את פני " (סורת מרים: 46 - 47).

אכן הייה אברהם, עליו השלום, כדוגמה ומופת למוסלם האמיתי, וליהודי האמיתי, ולנוצרי האמיתי באותה מידה, הרי הייה, עליו השלום, בעל אימונה איתנה כסלע, ולכן הייתה זכותו על הקוראן הנכבד לתארו בתכונה זו: " אכן אברהם הייה אומה " (סורת הדברים: 120). כלומר סגולה ומופת¹⁷. ולאמור גם: " ומי מואס בדת אברהם בלתי אם אשר שיטה בנפשו ואכן כבר בחרנוהו בעולם הזה ואכן הוא בעולם הבא מן הישרים וכאשר אמר לו ריבונו התמסר אמר התמסרתי לריבוני העולמים" (סורת הפרה: 130-131). וגם:

" ומי טוב יותר בדתו ממי שנשא את פניו לאללה כשהוא מיטיב והלך אחרי דת אברהם החניף"¹⁸ (סורת הנשים: 125).

ולכן הייתה זכותו של אברהם שאללה יתפאר ויתעלה נענה לקריאתו לדתו: "רבוננו ועשנו מוסלמים"¹⁹ לך ומצאצאינו אומה מוסלמית לך" (סורת הפרה: 128). ובכך יהיה לאימאם האסכולה והדת: " דת אביכם אברהם הוא קרא לכם המוסלמים קודם לכן" (סורת העלייה לרגל: 78).

על סמך כך הייה גמולו של אברהם אשר מילא והעמיד בנסיון הברור, כי אללה עשה אותו כאימאם לבני האדם ולא ליהודים או למוסלמים בלבד: "והנה ניסה את אברהם רבונו במצוות וקיימן אמר אכן אני שם אותך לבני האדם אימאם" (מופת - דוגמה לחיקוי), (סורת הפרה: 124).

ודי למוסלמים להתפאר כי נביאם ושליחם, מוחמד, תפילת אללה עליו וברכתו לשלום, הוא היענותו של אללה יתעלה, לקריאתו של אביהם אבראהים, עליו השלום: " רצוננו שלח אליהם שליח מקרב אשר מדקלם בפניהם את אותותיך" (סורת הפרה: 123).

אכן, האות הקוראני ששולל בגלוי את היותו של אבראהים, עליו השלום, או יהודי או נוצרי: "לא היה אבראהים יהודי ולא נוצרי אולם היה חניף ומתמסר ולא היה מן המשתפים" (סורת בית עמראן: 65). אינו סותר, לגמרי, עם האמת שהיהודים והנוצרים, הם מחסידיו של אבראהים, עליו השלום, והוא מוכיח אמת היסטורית ועובדה מעשית, כיוון שהיהדות לא התחילה אלא אחרי יציאת מוסא, עליו השלום, מעמק הנילוס אל מדבר סיני במצרים, ויעקב (שהוא ישראל) הייה נכדו של אבראהים, עליהם השלום, גם כן לא היה אבראהים נוצרי על כל פנים ובאיזה מובן רגיל, ואם נאמר, לצורך הוויכוח, כי יש המשך או התפתחות נמשכת מתוך המקרא, אכן דבר זה אינו שולל את הניסיון, האימונתי שהתנסה בו אבראהים, עליו השלום, הייה קודם ליהדות, וקודם למוסא ויעקוב, עליהם השלום,²⁰ אמר יתעלה: " הוי בעלי הספר למה אתם מתווכחים בדבר אבראהים ולא הורדו התורה והאוונגליון אלא אחריו האינכם משכילים" (סורת בית עמראן: 65).

אכן כבר הדגיש הקוראן הנכבד על לכתם של היהודים, הנוצרים, והמוסלמים אחרי דתו של אבראהים, עליו השלום, " האם הייתם נוכחים כאשר בא אל יעקב המוות כאשר אמר לבניו מה תעבדו אחרי אמרו נעבוד אלוהך ואלוה אבותיך אבראהים, אסמאעיל, ואסחאק, כאלוה אחד ואנחנו לו מוסלמים" (סורת הפרה: 133).

ואמר שאול השליח אל הרומאים: " והאמין אברהם ביהוה ויחשבו לו צדקה" (אל הרומאים: 4 / 3). ובאגרתו גם אל הגלטים: " כמו אברהם האמין באלוהים ונחשבה לו צדקה, ובכן דעו כי בני האמונה הם בני אברהם" (אל הגלטים: 6 / 3).

משום כך, ראוי לקחת ממידות תרומיות של אבראהים, עליו השלום, ואשר מאמינים בו בעלי הדתות המונותיאסטיות, כנקודת זינוק או כרקע תשתית משותף לקראת התנהגות ישרה ביחסים בין בעלי הדתות האלה, בלי להביא בחשבון את המחלוקת בעניינים אימוניים שאינם משפיעים על מצוות בין אדם לחברו ובין אדם למקום, בחיים היומיומיים.

אכן אישר הקוראן הנכבד כי דתו של אבראהים, עליו השלום, היא הדת הראשונה שכל דת שאבה ממנה את מצוותיה; אמר יתעלה: " חוקק לכם לדת מה שצווה עליו את נוח ואת אשר ירדנו בהשראה אליך ואת אשר צווינו עליו את אבראהים ואת מוסא ואת עיסא כי קיימו את הדת ואל תחלקו בה" (סורת ההתייעצות: 13).

אכן, הקריאה אל התקרבות הדדית בין בעלי הדתות המונותיאסטיות. שואפת לעידוד השיחה ביניהם באופן מתורבת ומעודן, גם להתבונן במידות כל דת, וכך למען להעמיק את רוח האחוה וההערכה לאחרים. ולא מובן מכך, האימונה במידות כל דת ולהכליל אותן במידות הדת האחרת, וזה בסיס יסודי שקבע אותו הקוראן הנכבד באמירתו יתעלה: "לכם דתכם ולי דתי" (סורת הכופרים: 6); וגם אמירתו יתעלה: "אמור הוי בעלי הספר בואו אל דיבור אמת ביננו לביניכם אין עובדים אלא אללה אין משתפים בו מאומה ואין לוקח איש מאיתנו את רעהו לרבוניים זולת אללה" (סורת בית עמראן: 64).

אין ספק כי כל דת מנקודת מבטם של בעליה, היא הדת הנאה ביותר והמשוכללת ביותר, וזה דיבור הגיוני, ואולם במסגרת ההשכלה המיוחדת של הדת הזו, ודבר זה אינו סותר עם קבלת מידות הנמצאות בדת האחרת, וחופש המאמינים בהן בביצוען בלי אווילות או אפילו הפחתת ערכן של המידות האלה.

בעלי הספר וריבוי הדתות

האסלאם התייחס עם עניין הפלורליזם באופן חיובי מן הרגע הראשון, ואמירתו יתעלה: "לכם דתכם ולי דתי" (סורת הכופרים: 6), נשאר מן האותות הברורים של הקוראן הנכבד שהציבו את מובן הפלורליזם בחברות האסלאמיות, משום שהייתה החברה האסלאמית שייסד אותה השליח הנכבד, תפלת אללה עליו וברכתו לשלום, אחרי הגירתו לאל-מדינה המאורה, חברה של פלורליזם, שמכירה בזולת, הכרה שמתבוססת על עקרון האזרחות²¹, מתוך ההודעה על המסמך הראשון (חוקת אל-מדינה) למען דו-קיום של שלום בין הדתות, ההשכלות ורב לאומי.

אכן באו הוראות הקוראן הנכבד והסונה הנבואית הטהורה בראות חדשה שונה לגמרי ממה שהיו שוררות בקרב בעלי הדתות הקודמות, והוא הדבר שהולם עם בינלאומיותו של האסלאם, כיוון שהדגיש כי הדתות הרבות, הן הלכות במסגרת הדת האלוהית היחידה: "לכל אחד מכם נתנו חוק ומנהג" (סורת השולחן: 48), וכי הפלורליזם הזה הוא רב-לשוני במסגרת האנושות היחידה, ורב-לשוני זה, הוא אות מאותות אללה יתגדל ויתהלל: "ומאותותיו בריאת השמים והארץ והבדלי לשונותיכם וצבעיכם" (סורת הרומים: 22).²²

הפעם הראשונה בהיסטוריה שהמדינה האסלאמית הראשונה התייחסה לצאן מרעיתה בהתאם לעיקרון הפלורליזם בדת, מבחינת השוויון המלא בין הבדלי המרעית הזו, וכך תוך קביעת סדר שבו האומה מתאחדת, וכפופים לו כל אנשי אל-מדינה, מוסלמים ומשתפים ובעלי ספר. בלי לכפות על איש אחד את קבלת הדת שבא בה: "אין כפייה בדת" (סורת הפרה: 256), ואולי מובן בעלי החסות *protected people*-כלומר הנכנסים תחת

חסות האסלאם תמורת מס מיוחד משלמים אותו (גזייה), נחשב הראות הראשונה החדשה לקראת המיעוטים וזכויותיהם בתולדות האנושות כולה. ולכן לא הייה ריבוי הדתות, או רבגוניות ההשכלות, כבעייה ביחס למדינת אל-מדינה, כי האסלאם רואה בפלורליזם כתוצאה הגיונית לחופש הבחירה שנהנה בו האדם, שעליו לשאת את הבחירה הזו²³, " ולו חפץ רבונך עשה את בני האדם אומה אחת ואינם חדלים להיות מפולגים בלתי אם ריחס ריבונך עליו " (סורת הוד : 118 - 119).

חופש האימונה וזכות הבחירה :

אישר האסלאם את עיקרון חופש האימונה וזכות הבחירה, גם כן זכות הוויכוח המחשבתי הרחב ביותר, כל-עוד מוחמד, תפלת אללה עליו וברכתו לשלום, אינו אלא מזכיר, מתריע ומבשר : " אכן אנו שלחונך באמת כמבשר ומתריע " (סורת הפרה : 119). " וצייתו לאללה וצייתו לשליח והזהרו ואם תפנו עורף דעו כי אין על שליחנו אלא ההודעה הברורה " (סורת השולחן : 92). " אכן זאת תזכורת ומי שירצה יקח לו אל ריבונו שביל " (סורת המתעטיף : 19) " לאולא אכן הוא הקוראן תזכורת ומי שחפץ זכר אותו " (סורת המתכסה : 92).

מזכותם של בני האדם איפוא לבחור מה שרואים, בלי כפייה מוחשית או מורלית, או נטייה לשום סוג מסוגי האלימות, כי השכל האנושי תומך לאמת תמיד, ואילו הדבר המפורך, אכן השכל האנושי אינו מקבל אותו, ולכן נוטה לסמוך על הכוח המוחשי או לנקוט כוח או כפייה למען לכפות את רצונו. באמת, הרי חופש הבחירה חוזרת, אפילו במרד הבורא, יתפאר הודו, אל עת הבריאה הראשונה לבני האדם ולאביהם אדם, עליו השלום, כי הלימוד העצום ביותר מטעם אללה, הוא שנותן משל לתת הזדמנות מטעם הבורא, יתפאר הודו, בתחום הבחירה החופשית לברואיו המלאכים למען לסגוד או לא לסגוד לאדם, אחרי שציווה עליהם לסגוד, והציג בפניהם את הראייה כי הוא לימד את אדם במה שאינו מלמד אותם, והעדיף אותו עליהם כולם .

גם כן הייה עניינו של אדם, כאילו אללה ישתבח שמו, אינו מייחד לו בלימודו השמות כולם, והם מפתחי כל דעת, כי כיצד אפשר להיות או לריכוז מדעים מבלי להבחין הדברים בשמותיהם. כאילו אללה ישתבח שמו, אינו מייחד את אדם בכך אלא הוכחה כי הוא העניק אותו את מה שאינו מעניק לשום אחד זולתו, מברואיו הבלתי משיגים את התודעה - מכוח מיוחד שיכול להשיג תעודה ולהבחין גם בין הנכון והחטא, ובין האמת והשווא, וכש לא אפשר לו לרסן עצמו, והנה השטן פיתה אותו לדעת מהות העץ האסור, ובחר את המרד בצו ריבונו ואכל ממנו הוא ואישתו , ובכך אללה הוריד שניהם אל הארץ כדי להפעיל וצאצאיהם את זכותם בחופש ולמלא את תשוקתו הנצחי אל הדעת, ובכך יהיו בני האדם תמיד

ועד יום הדין, לחיות ואיתם הבחינה הנצחית העצומה, בחינה הפעלת הבחירה החופשית ולשאת באחריות את הבחירה הזו עקב כך .

אמר יתעלה: והנה אמר רבונך למלאכים אכן אני שם בארץ משנה צלי לי אמרו התשים בה את מי משחית בה ושופך את הדמים בזמן שאנחנו משבחים בתהלתך ומקדשים אותך צלי אמר אכן אני יודע את אשר אינכם יודעים [30] ולמד את אדם את השמות כלם ואחר כך הציגם לפני המלאכים ואמר הודיעוני את שמותיהם אם הייתם צודקים [31] אמרו השבח לך אין דעת לנו בלתי אם אשר למדת אותנו צלי אכן אתה אל-עלים אל-חכים [32] אמר הוי אדם הודיע להם את שמותיהם צלי וכאשר הודיע להם את שמותיהם אמר הלא אמרתי לכם אכן אני יודע את נסתרות השמים והארץ ויודע את אשר אתם מגלים ואת אשר הייתם מסתירים [33] והנה אמרנו למלאכים סגדו לאדם וסגדו מלבד אבליס מאן והתייהר והיה מן הכופרים [34] ואמרנו הוי אדם שכנו אתה ובת זוגך בגנה ואכלו ממנה בשפע מכל אשר תאוו ואל תקרבו אל העץ הזה ותהיו מן העושקים [35] והסיט השטן אותם ממנה והוציא אותם מאשר היו בו צלי ואמרנו רדו זה אל זה אויב צלי ולכם בארץ משכן וענג עד זמן מגדר [36] " (סורת הפרה: 30-36).

הבחירה החופשית הזו נמשכת אחרי אדם, עליו השלום, ומתברר לנו מאמירת נוח, עליו השלום, אל בני עמו: אמר הוי בני עמי האם ראיתם אם הייתי בעל הוכחה מטעם רבוני והעניק לי רחמים מטעמו ונסתרו מכם הנכפה אותם עליכם ואתם אותם מואסים [28] (סורת הוד: 28) ואחריו אבראהים עליו השלום: ופורש מעליכם ומעל שקוראים אליו מבצעדי אללה וקורא אל רבוני אולי לא אהיה בתפילתי אל רבוני אמלל [48] (סורת מרים: 47) ולא הייתה סליחת אבראהים לאביו כי אם אחרי הבטחה אשר הבטיח לו וכאשר התברר לו כי הוא אויב לאללה התנער ממנו¹ אכן אבראהים מתחנן ושקול [114] (סורת התשובה: 114) אחר-כך המצב הזה נמשך עם אחרון הנביאים והשליחים, בלי שום חילוף, ובבירור מאז תחילת הקריאה לאל אחד, עד הסורות האחרונות שירדו באל-מדינה, כי מאז התחילה הייתה האמירה האלוהית בסורת "הכופרים" והיא מהסורות הראשונות שירדו במכה ומספרה (18) לפי רציפות הירידה. וכך אחרי ששתי הסורות "המתעטף" ו "המתכסה" הדגישו את עיקרון התזכורת, ומי שחפץ זכר אותו: אמר הוי הכופרים [1] אינני עובד את אתם עובדים [2] ואינכם עובדים את אשר אני עובד [3] ואינני עובד את אשר עבדתם [4] ואינכם עובדים את אשר אני עובד [5] לכם דתכם ולי דתי [6] (סורת הכופרים) ובסורת ינוס: ולו חפץ רבונך כי אז האמינו אשר בארץ גם יחד¹ האתה כופה על בני האדם עד שיהיו מאמינים [99] ובסורת החבורות: אמר את אללה אנכי עובד מתמסר לו בדתי [14] עבדו את אשר חפצתם מבצעדי קלי

אָמור אַכּן הַמִּפְסִידִים הֵם אֲשֶׁר הִפְסִידוּ אֶת נַפְשׁוֹתֵיהֶם וְאֶת בְּנֵי מִשְׁפַּחְתָּם בְּיוֹם הַתְּקוּמָה קְלִי הֲלֹא זֶה הוּא הַהִפְסָד הַבְּרוּר [15]. ובסורת המערה: וְאָמַר הָאֱמֶת מִטַּעַם רְבוּנְכֶם צְלִי וְאֲשֶׁר חֲפָץ אִפּוּא מֵאֲמִין וְאֲשֶׁר חֲפָץ אִפּוּא כּוֹפֵר גְּאָכּן אָנוּ עֵתְדָנוּ לְעוֹשֵׂקִים אֲשֶׁר מְקִיף אוֹתָם אֵלֶּהָ ג (לְהִבֶּה) וְאִם מִבְּקָשִׁים מִים אֵינֶם נִעְזְרִים בְּלִתִּי אִם בְּמִים פְּנִחוּשֶׁת רוֹתַחַת שְׁצוּלָה אֶת הַפְּנִים גְּמָה רַע הַמִּשְׁקָה וְיָמָה רַע הַמִּשְׁעָן [29].

והכתיר את המובן הברור הזה, אותה של סורת הפרה, והוא ירד באל-מדינה, ואשר נחשב הטקסט הקצר ביותר והרטורי ביותר במשמעות אלא נחשב הנצחי ביותר במרוצת הזמן: " אין כפייה בדת אכן התבהר הדרך הישר מן התעייה " (סורת הפרה: 256). ולמרות שהקוראן הנכבד הודיע כי הנהו השיג את משימתו להבהיר את הנכון ו החטא, עד התברר לבני האדם את דרכי הישר והתעייה, אכן הכפייה לאמץ שום התנהגות לאיזו דרך משתי הדרכים האלה, הוא דבר אסור .

מתברר ממה שזכר קודם כי המחלוקת בדעה ובאימונה, היא טבע בני האדם שאין תחליף לו, אלא שאללה, יתעלה, כבר ברא אותם למען לחלוק עליהם הדעת ולהיבדל מהם האימונות, כיוון שהקוראן הנכבד הדגיש כי רצונו של אללה הוא לא יהיו בני האדם כאומה אחת " האתה כופה על בני האדם למען יהיו מאמינים " (סורת יונה: 99); " ולו חפץ רבונך עשה את בני האדם אומה אחת ואינם חדלים להיות מפולגים אלא מי שריחם רבונך עליו ולכך בראם " (סורת הוד: 117-118); " ולכל אומה קבענו טקס הם נוהגים לפיו ואל יתווכחו איתך בדבר וקרא אל ריבונך אכן אתה באורח מישרים " (סורת העלייה לרגל: 67).

אכן הייה איפוא על הנאום הדתי לרכז שאין אחד מבני האדם רשאי להתחשבן עם האחרים בדבר אימונותיהם, עד לו היו אמגושים (בתי דת עובדי האש בפרס הקדומה) או משתפים. אכן אללה, יתפאר הודו הוא היחיד ששופט בין בני האדם ביום הדין. וגוזר ביניהם בדין באשר היו בו נחלקים, ברגיל עם ההזהרה בעונש הנמרץ מטעם אללה, למי בחר בתעייה, ואכן היא מעלה עליונה בטקס, שמוכיחה על אי הסמכות, כפי שאומרים אנשי החוק- בתחום העונש האנושי במסגרת שינוי האימונה או הדעת או המחשבה. ולכן נקרא ליום התקומה ביום הדין- וכך באותות רבים שירדו במכה ואל-מדינה, משל על כך מה שבא המשמעות זו בסורת " העלייה לרגל " , והיא סורה ירדה באל- מדינה לפני נחילת הנצחון במכה, כלומר בשלב האחרון של הקריאה: אַכּן אֲשֶׁר הָאֱמִינוּ וְאֲשֶׁר הִתְנַהְדוּ וְהָצִאבְאִים וְהַנוֹצְרִים וְהָאֱמִגוּשִׁים וְאֲשֶׁר שִׁתְּפוּ אַכּן אֵלֶּהָ פּוֹסֵק בִּינֵיהֶם בְּיוֹם הַתְּקוּמָה ג כִּי אֵלֶּהָ עַל כָּל דְּבַר שֶׁהִיד (סורת העלייה לרגל: 17), יתרה מזה, בני האדם היו נמנעים, ואם האמינו ועשו את המעשים הטובים, לזכות את נפשותיהם כהתייהרות על האחרים²⁴: זאת השגתם מן הדעת ג אַכּן רְבוּנְךָ יוֹדַע יוֹתֵר

אֶת אֲשֶׁר תַּעֲהַ מִשְׁבִּילֹו וְהוּא יוֹדַע יוֹתֵר אֶת אֲשֶׁר הִדְרֹךְ 30 וְלֹאֲלֵלָהּ כָּל אֲשֶׁר בְּשָׁמַיִם וְכָל אֲשֶׁר בְּאָרֶץ כִּי גוֹמֵל אֶת עוֹשֵׂי הָרָעָה בְּאֲשֶׁר עָשׂוּ וְכִי גוֹמֵל אֶת עוֹשֵׂי הַטּוֹב אֶת הַטּוֹב 31 (סורת הכוכב: 31-32).

אמצעי הנאום הדתי עם בעלי הספר

אין ספק שהעולם כולו הוא מוכשר להשתתפות המעשית ושיתוף הפעולה הרציני. ברמה המוחשית, וכך בזכות ההתקדמות המדעית והטכנולוגית, אלא הפער עדיין רחב בין בעלי הדתות המונותיאסטיות. הרי הדרך עדיין ארוכה כדי שבעלי הדתות האלה עוברים ממצב המאבק וההתנגשות אל מצב דו-קיום של שלום, שקבע את עקרונותיו שליחנו הנכבד, תפלת אלה עליו וברכתו לשלום, וכך במסמך אל-מדינה, בשנה הראשונה להגירתו, כלומר המעבר מן מצב האיבה אל האחוה והידידות, וממצב הסכסוך אל מצב השיחה, שהייה דבר הכרחי.

צריך לדעת כי " האובייקטיביות הדתית" יש לה טבע מיוחד, כי לכל תקופה יש השכלה קשורה בטבעם של המקום והסביבה, תודעה היסטורית מיוחדת, והשקפה מיוחדת לעולם מטעם בני דורה, ולכן צריך שהנאום הדתי מתרחק לגמרי מאיזו השוואה אימונית, כי נסיבות ירידת כל דת קשורות בתנאים גיאוגרפיים, היסטוריים, השכלתיים, וחברתיים שונים מן הדת האחרת.

לכן על הנאום הדתי איפוא לא לעסוק בהשוואות שמביאות לידי תוצאות שמעדיפות דת על דת, כי בעלי כל דת חושבים כי דתם היא האמת, וזולתה שווא, לכן צריך על הנאום הדתי איפוא לדבר רק בדבר שהוא משותף בין המוסלמים ובעלי הספר, כיוון שבעלי הספר מן היהודים והנוצרים עומדים במרחק רב כלפי ערכי ההקשר התרבותי הדתי האסלאמי, ומכאן היו מידות המוסר הן שער להומוגניות היסודית והחאיית המובן העמוק באמירתו של שליחנו הנכבד, תפלת אלה עליו וברכתו לשלום: " כי אם נשלחתי להשלים את מידות תרומיות²⁵ ".

כלומר כי יש מידות קודמות, שהתורה והאוונגליון קבעו אותן, והיו מתאימות עם הנסיבות בנות זמניהם. וצריך עלינו אנחנו המוסלמים להשיג את הדבר הזה על ידי חיזוק יכולתנו על קבלת המידות שהושגו אצל בעלי הספר. ודבר זה אינו מוזר על העקרון שקבע אותו הבשורה עלי פי מתי: "הכר תכירו אותם בפריים היאספו ענבים מן הקוצים או תאנים מן הפרקנים" (7: 16). ובלשון מודרנית ונאום דתי משכיל, צריך לקחת הפרות בחשבון וצל השיחה עם בעלי הספר.

ומן הבשורות על פי מתי גם: "אל תדמו כי באתי להפר את התורה או את דברי הנביאים לא באתי להפר כי אם למלאה. [מתי: 5 / 17]. ובאות הקוראני על פי ישוע עליו השלום: "ומאשר את אתורה שלפניו ומהתיר לכם מקצת מאשר נאסר עליכם" [בית עמראן: 50].

מאמצעי חידוש הנאום הדתי עם בעלי הספר: היכולת על האחוה וההכרות עם כל צדדי המנטליות של בעלי הספר, האימון על הבנת שכליהם ולחקור אחרי הפרות הנמצאים במידותיהם, התנהגויותיהם ויחסיהם ולקבל את דו-קיום איתם.

שומה על הנאום הדתי להבדיל בין המסר החיובי של דתו וראיותיה ההגנתיות. כי החזרת הראיות ההגנתיות מלמדת על הרצון למנוע מאמיני הדת הזו לצאת ממנה, גם מעדדת את מאמיני הדתות האחרות לשים ראיות מתנגדות, ומצד אחר, הרי ההגנות והראיות השונות כבר יוצרות בקרב מאמיני הדת האחת סביב פירוש טקסט, למרות שהטקסט הזה מקבל הכרה מטעם הצדדים המתווכחים.

שומה גם על הנאום הדתי האסלאמי שלא מתייחס למה אצל בעלי הספר בבזיון. גם טעות היא לדבר על הצטיינות האסלאם על היהדות והנצרות, כי המוסלמים לבדם הם העובדים את האל האמיתי, והיהודים עובדים את אל מיוחד להם "יהוה", והנוצרים מאמינים בתורת השילוש, כיוון שהאב הנמצא בשמים כבר התגשמה מילתו בן והמשיח, עליו השלום, והייה המלאך רוח הקודש מתווך ביניהם.

שומה על הנאום הדתי האסלאמי לוותר על הגנותיו, ובמקביל הנאום קורא לבעלי הספר לחדול מלחזור על הבדותה שמוחמד תפלת אלה עליו וברכתו לשלום לא קיבל השראה, וגם הבדותות הדומות לה.²⁶ בוודאי, המוסלמים ובעלי הספר, במידה שווה, יאמר כל צד מהם: "אולם אני בוודאי, אי אפשר לוותר על הרעיון כי דתי היא הנעלה ביותר, והוכחה על כך, אינני מוותר עליה. אכן דיבורים כאלה טומנים בחובם הרבה מאי ההבנה, כי בני האדם אינם מוותרים על דתם ומקבלים דת אחרת, אחרי מחקר אוביקטיבי ליתרונות כל דת מהן, אבל מקבלי הדת החדשה נראים מסוגלים להגיש דבר מה לעצמם, או במלים אחרת, מסוגלים להגיש מה חסר להם, ומצד אחר הרי בני הדת האחרת היו חסרי אונים להגיש המבוקש. ולכן נעשה השיכנוע, ובזמן הנוכחי, אי אפשר להשוואת דתות באוביקטיביות אמיתית, כי אין אחד יכול לדעת את היהדות או הנצרות כפי שהן במהותן, והאדם הנוטש את דתו לקבל דת אחרת לא יכול גם-על סמך נסיונו האישי- להגיש מחקר אוביקטיבי, ולסיבה עצמה לא אחד יכול להשוואה באוביקטיביות בין פרותן של שתי הדתות, ויתכן לומר כי מדעני העבר הייתה להם סמכות שעוזרת להם להוות צורה ברורה על אודות הדת האחרת, אולם מה שאצל אלה אודות הדתות האחרות לא היה יותר ממה הייה ניתן לבני זמננו, ובקיצור מישו אין לו הזכות לומר: "אכן דתי עדיפה יותר מדתך", כי כל הדתות מאצל אלה האחד והיחיד, וכולן ללא יוצאת מן הכלל, מתפקדות תחת אמירתו יתעלה: "אכן הדת אצל אלה דת האסלאם" (סורת בית עמראן: 19), "ומי שמבקש זולת האסלאם

כדת אין מתקבל ממנו והוא בעולם הבא מן המפסידים" (סורת בית עמרין : 85). ואשר צריך לפרש אותה בתוך המובן המלא לכל הדתות המונותיאסטיות, ואללה יתעלה, פירש אותה באמירתו: " הוא אשר שלח את שליחו עם ההדרכה ודת האמת להעלותה על הדתות כולן ודי באללה עד : (סורת הנצחון : 28). אכן הדת כולה, נוסף לדתות הקודמות במובן כי הדת האסלאמית בשלושת מרכיביה: האמת המוסר (הערכים האנושיים) והחקיקה, ואחר כך מסתעפים מהם המצוות שבין אדם לאלוהיו והמנהגים המקובלים, כיוון שהאסלאם ירד לאשר את כל המנהגים המקובלים אצל האנושות, אם לא היו בהם חריגות לגבולות אללה, ומכאן הרי הדבר המכריע בכך; " אכן זאת השליחות החיובית, ואני חושב או מאמין כי היא השליחות האמיתית.²⁷

חידוש הנאום הדתי והתווכחות עם בעלי הספר

אמר יתעלה: " ואל תתווכחו עם בעלי הספר אלא בדרך שהיא נאותה יותר אלא אשר עשקו מהם ואמרו האמנו באשר הורד אלינו והורד אליכם ואלוהנו ואלוהים אחד ואנחנו לו מוסלמים" (סורת העכביש : 46)

בא הביטוי "בדרך שהיא נאותה יותר" בששה מקומות בקוראן הנכבד : בשני מקומות בא מצמיד ב"הון היתום" (המסע הלילי 34, המקנה 46, המאמינים 96, הובהרו 34). כי בעלי הספר הם האומה שבחר בה אללה ישתבח ויתעלה לשאת את מסר האיחוד בארץ לפני שליחותו של מוחמד, תפלת אללה עליו וברכתו לשלום, אמר יתעלה בדבר שלוש השליחויות המונותיאסטיות וספריהן הקדושים :

- התורה : אכן הורדנו את התורה בה הדרכה ואור שופטים לפיה הנביאים אשר התמסרו את אלה אשר התייחדו והרבנים והחכמים במה שהופקד בידיהם מספר אללה והיו עליו עדים" (השולחן : 44)

- האוונגליון : "ושלחנו בעקבותיהם את ישוע בן מרים מאשר את התורה שלפניו ונתנו לו את האוונגליון בו הדרכה ואור מאשר את מה שלפניו מן התורה והדרכה ולקח ליראים" (השולחן : 46)

-הקוראן : " והורדנו אליך את הספר באמת מאשר את הספר שלפניו ימהימן לו ושפוט ביניהם במה שהורד אללה ואל תלך אחרי מאווייהם ממה שבא אליך מן האמת לכל אחד מכם נתנו חוק ומנהג ולו חפץ אללה עשה אתכם אומה אחת ואולם לנסותכם במה שנתן לכם להתחרו ביניכם במעשים הטובים אל אללה חזרתכם כולכם ויודיעכם במה שהייתם בו נחלקים" (השולחן : 48)

ומכך מתברר לנו כי על בעלי שלוש הדתות המונותיאסטיות להתחרות ביניהם במעשים הטובים.

אמר אבן עאשור בדבר הוויכוח: " והוויכוח יהיה בזמן השלום ובזמן הלחימה. ו"שהיא נאותה ביותר": הוא משפט מוציא מן משמיט שהורה עליו היוצא מן הכלל, שאמידתו : אל תווכחו אותם בוויכוח: " אלא שבדרך

שנאותה ביותר", ו"נאותה ביותר: הוא ערך היתרון שמותר להיות לפי ערכו במשפט, ונאמד ערך ההפלגה בהתאם למה שהורה עליו ההקבלה, זאת אומרת: יותר טוב מוויכוחכם עם המשתפים, או יותר טוב מוויכוחם של בעלי הספר עמכם, כפי שמלמד עליו נוסח ההפעלה, כי אללה יתפאר ויתעלה, שם את הבחירה בידי הנביא, תפלת אללה עליו וברכתו לשלום, בוויכוח עם המשתפים הן להתווכח איתם בנועם, כפי שלמד עליו אות סורת הדבורים: "קרא אל שביל ריבונך בחכמה ובהטפה נאה והתווכח איתם בדרך שהיא נאותה יותר אכן ריבונך הוא יודע יותר את אשר תעה משבילו והוא יודע יותר את המודרכים" (סורת הדבורים: 125), והן להתווכח איתם בהכבדה כפי אמירתו יתעלה: "הוי הנביא התאמץ בשביל אללה עם הכופרים והצבועים והכבד אכפת עליהם" (סורת התשובה: 73). כי ההכבדה כוללת כל היחסים ומהם הוויכוחים, ואינה מיוחדת רק בדבר אל-גהאד, כי אל-גהאד כולו הוא הכבדה, ולכן לא יהייה חיבור ההכבדה על אל-גהאד בלתי אם הכבדה זולת אל-גהאד, ותכלית המצווה בהתנהגות בנועם עם בעלי הספר כי הם מאמינים באללה, ולכן הם ראויים לקבלת התירוץ בלי הכבדה כזהירות מהמאסתם, ואם הם קיבלו את פני ההתנהגות בנועם במה שמתנגד לה, אז עובר הדין אל ההוצאה מן הכלל, וכך באמירתו יתעלה: "בלתי אם אשר עשקו מהם" (סורת העכביש: 46) והם אשר התנשא ונהטרו איבה לנביא, תפלת אללה עליו וברכתו לשלום, ולמוסלמים.²⁸

אמר אבו-חיאן: אללה יתעלה ציווה על שליחו הנכבד, תפלת אללה עליו וברכתו לשלום, לקרוא לדת אללה והלכתו בנועם, זאת אומרת שהנקרא שומע לדינו, והוא הדיבור הנאה, המובן שעושה רושם עז בנפש, ואודות אבן עבאס: כי החוכמה היא הקוראן, ואודותו גם: הפקה (מדע ההלכה), ונאמר: הנבואה, ונאמר: מה שמונע את השחיתות מטעם אותות ריבונך במקל ובגזר (פיתויים והפחדות), וגם בדרשה טובה: וכידוע להם כי אתה נותן בה עצה להם, ומתכוון במה שמועיל להם, ומותר שתכלית הדיבור: כלומר קרא להם בספר שהוא חוכמה ועצה טובה, ואילו: והתווכח איתם בדרך הנאותה ביותר, כלומר: דרכי ההתווכחות בנועם, ועדינות בלי גסות רוח בלי תוכחה קשה.²⁹

לקחת מופת בשליחנו הנכבד, תפלת אללה עליו וברכתו לשלום, בנאומו אל בעלי הספר

שומה עלינו לקשור את כליי הנאום הדתי האסלאמי עם בעלי הספר, במה שבא אודותם בחדית' הנבואי הנכבד, בהקשרו ההיסטורי והנסיבותי בתחום המנטליות הערבית כפי שהייה שורר בראשית המאה השביעית לסהיינ, ואחר-כך ההחזרה לטקסט הקוראני המוחלט, שקובע את היחס הזה, למשל, חדית'ו של הנביא, תפלת אללה עליו וברכתו לשלום: "אל

תתחילו לברך לשלום את היהודים ואת הנוצרים, ואם נתקלתם את איש אחד מהם בדרך, אז הכריחו אותם ללכת רחוק מכם". מסר אותו אבו הוריירה³⁰

אחדים ראו כי העניין הזה הוא מצב מיוחד, גם כן אמר האימאם אבן קים אל-גוזייה, זכרונו לברכה: זה הייה בעניין מיוחד כש יצאו ללכת אל בני קריציה אחרי שהפירו את הברית ותמכו בכופרים למען להשמיד את המוסלמים, אמר: אל תתחילו אותם לברך לשלום, האם זה נחשב כדין כללי מיוחד בבעלי החסות "בעלי הספר" אם מיוחד במי שהייה מצבו כמו מצב אותם "בני קריציה".³¹ קרוב לוודאי איננו מבצעים אותו בלתי אם בזמן המלחמות ותוקפנות המדינות האי אסלאמיות מבעלי הספר על ארצות המוסלמים, גם כן צריך לקשור חדית' זה בחדית' עאישה, רצון אללה עליה, אמרה: יום אחד נכנסה אל הנביא, תפלת אללה עליו וברכתו לשלום, קבוצה של יהודים ואמרה: מוות עליך, אני הבנתי (מה שהם אמרו) וענית: ועליכם מוות וקללה של אללה ובני אדם כולם עליכם, אמר לי הנביא, תפלת אללה עליו וברכתו לשלום, לאט לך, עאישה, מה לך כל אלה: התועבה, נבול פה וקללות; אללה אוהב נועם הליכות בכל דבר, אמרתי לו: האם לא שמעת מה שהם אמרו; אמר הנביא, אכן, וגם ענית להם: ועליכם. אכן איני נשלחתי בעל תועבה ונבול פה: ביקשנו מאללה לקלל אותם במה שקיללו בו אותנו, ואללה אינו נעתר להם ונעתר לנו³², הנה ירדה אמירתו יתעלה: "ואם באים אליך מברכים אותך לשלום במה שלא ברכך בו אללה ואומרים בנפשותיהם לו מענה אללה אותנו במה שאנו אומרים דיים בגיהנום" (סורת ההתווכחות: 8). איפוא בא החדית' הנכבד הזה למען הרמת קרנם של אללה לשליחו ולמאמינים, וכך אישור לאמירתו יתעלה: "ולאללה העוז ולשליחו ולמאמינים" (סורת הצבועים: 8) ולכן הנביא, תפלת אללה עליו וברכתו לשלום, אינו עושק אותם בחדית'ו זה, כי אם היו הם העושקים: "אכן נגלתה האיבה מפיותיהם ומה שמחביאים חזותיהם כביר יותר" (סורת בית עמראן: 118).

והאמירה הסופית בכך היא אמירתו יתברך ויתעלה: "ואם בורכתם לשלום ברכו טובה ממנה או החזירוה" (סורת הנשים: 86).
חדית'ו של הנביא, תפלת אללה עליו וברכתו לשלום, בדבר בעלי הספר.
חדית'ים אלה זורים אור על מעמדו של הנביא, תפלת אללה עליו וברכתו לשלום, כלפי היהודים ונביאם מוסא, עליו השלום, ונוצרים ונביאם ישוע, עליו השלום.

אמר שליח אללה, תפלת אללה עליו וברכתו לשלום: "מי שהרע לבן חסות,³³ אכן אני יריבו, ומי שהייתי יריבו, רבתי עימו ביום התקומה".³⁴
ואמר גם: "אכן מי שעשק את בן חסות, או הוריד מערכו, או הכביד עליו במה שלא יכול לשאתו, או לקח ממנו דבר בלא חפץ לב, הרי אני מתפלמס איתו ביום התקומה".³⁵

יחסו של הנביא, תפלת אללה עליו וברכתו לשלום, אל היהודים .
 אומר רשיד רצ'א ב"פירוש אל-מנאר" על אודות השכן היהודי: והוכח הדבר בסובלנות בהתנהגות עם השכן האי מוסלם בחדיתים אחרים כמו חדית'י הצוואות הכלליות והמאורעות המסויימים למשל: ביקורו, תפלת אללה עליו וברכתו לשלום, לילדו החולה של שכנו היהודי. שבא באל-צחית, וסיפר אל-בוחיארי באל-אדב אל-מופרד אודות עבד אללה בן עומר, רצון אללה עליהם: "כי הוא זבח לו כבש", והמשיך לומר לנערו: האם נתת לשכננו היהודי? האם נתת לשכננו היהודי? אכן שמעתי את שליח אללה, תפלת אללה עליו וברכתו לשלום, אומר: עודנו גבראל ממליץ עלי בשכן עד שחשבתי כי הוא יוריש אותו³⁶ זו הוכחה כי אבן עומר הבין את ההמלצות, חדית' אודות אבי שריח אל-ח'זאעי שבא בשני הצחיחין בשלשלתו אל הנביא, תפלת אללה עליו וברכתו לשלום: "מי שהייה מאמין באללה וביום הדין, אכן עליו להיטב אל שכנו"³⁷

ואמר השיח' מוחמד עבדה: אחדים קבעו את השכנות בארבעים בית, מכל צד מארבעת הצדדים, והחוכמה בהמלצה בשכן, היא שמלמדת אותנו על יחד ההמלצה, ומובן השכנות: המתכוון בשכן, הוא שתהייה בשכנות עימו, ונפגשות פניך לפניו זה את זה בלכתך או בבואך אל ביתך, והנה שומה להתנהגות עם מי שאתה רואה ומתיידד עימו בחסד, ותהייה בשלווה איתם ויהיו בשלווה איתך.³⁸ ובא בצחיח מוסלם בספר הלוויות: "עמד הנביא, תפלת אללה עליו וברכתו לשלום, ועמדו חבריו, רצון אללה עליהם, כש עברה בפניהם הלוויתו של איש יהודי, וכך עד שנעלמה³⁹ זאת אומרת שתפלת אללה עליו וברכתו לשלום, אינו מבדיל בין נפש מוסלמית לבין נפש אי מוסלמית, כי שתיהן מיוחסות אל בני אדם שאללה יתעלה, אמר אודותם: "ואכן כבדנו את בני האדם ונשאנו אותם על פני היבשה והים ופרנסנו אותם מן המטעמים והעדפנו אותם על פני רבים ממי שבראנו" (סורת המסע הלילי: 70). "ואין אללה רוצה עושק לעובדים" (סורת הסלחן: 31). "ואין רבונך עושק את העבדים" (סורת הובהרו: 46).

חדית'ו, תפלת אללה עליו וברכתו לשלום, על אודות מוסא, עליו השלום ;
 עבד אללה סיפר: פעם אחת חילק הנביא, תפלת אללה עליו וברכתו לשלום, (את שלל המלחמה) כדרך שהייה מחלק, ואחד מתומכי הנביא (מאנשי אל-מדינה) אמר: חי אללה, זו היא חלוקה שאינה מכוונת להניח את רצונו של אללה. אמרתי: אכן, אני אומר זאת לנביא, כאשר באתי אליו הוא היה בקרב חבריו, ודיברתי עמו בסוד. הדברים פגעו בנביא, הוא כעס וצבע פניו השתנה, עד כדי כך שהתחרטתי על שהודעתי לו (את הדברים). אחרי-כן (נרגע הנביא והוא) אמר: מוסא סבל פגיעות קשות יותר מזו והוא קיבל אותן באורך-רוח"⁴⁰.

חדיתיו של הנביא, תפלת אללה עליו וברכתו לשלום, על אודות דאוד וסולימאן :

הנביא אמר : הצום הרצוי ביותר לאללה הוא צומו של דאוד, הוא הייה צם יום ואוכל יום - והתפילה הרצוייה ביותר לאללה היא תפילתו של דוד- הייה ישן מחצית הליל, וקם (לתפילה) שליש, (וחוזר ו) ישן שישית הליל".⁴¹ הנביא סיפר : היה היו שתי נשים שהיו עמהן של שני ילדיהם, בא זאב וחטף את הילד של אחת משתייהן. אמרה רעותה : הוא חטף את ילדך, והשנייה אמרה : לא כי, את ילדך הוא חטף. הלכו להתדיין בפני דאוד המלך, והוא פסק שהילד (הנותר) יהיה לאישה המבוגרת שבהן, אז יצאו ובאו אל סולימאן, בנו של דאוד, והודיעו לו (את העניין) אמר (סולימאן) : הביאו לי סכין ואחתוך אותו (ואחלק אותו) בין שתייהן. אמרה הצעירה : אל תעשה זאת, ירחמך אללה, הוא בנה, אז פסק סולימאן שהילד יינתן לצעירה.⁴² חדיתי זה רומז אל חוכמת המלך והנביא סולימאן (שלמה במקרא) כיוון שבא בקוראן הנכבד הדבר שמדגיש על הרמיזה לחוכמתו במקרא : כש מבקש שלומה מריבונו לתת לו לב שומע לשפוט את העם והנה נענה לו ריבונו, כיוון שבא בספר מלכים א' : " ונתת לעבדך לב שומע לשפוט את-עמך הכבד הזה : וייטב הדבר בעיני אדוני כי שאל שלומה את-הדבר הזה : ויאמר אלוהים אליו יען אשר שאלת את הדבר הזה ולא שאלת לך ימים רבים ולא שאלת לך עושר ולא שאלת נפש אויביך ושאלת לך הבין לשמוע משפט : הנה עשיתי כדבריך הנה נתתי לך לב חכם ונבון אשר כמוך לא-היה לפניך ואחריו לא יקום כמוך" (מלכים א' : 9 / 3-12).

וכיוון שבא בקוראן הנכבד : " ודאוד וסולימאן כאשר שופטים בדבר השדה כאשר פשטו עליו צאן האנשים והיינו למשפטם עדים והבהרנוה לסולימאן וכל אחד נתנו לו חכמה ודעת" (סורת הנביאים : 78-79). והנה הסכימו שני הספרים הקדושים המקרא (התורה אצל המוסלמים) והקוראן הנכבד על חוכמת סולימאן ובקשתו מריבונו לתת לו את ההבנה ולהעניק לו מלכות שלא תהיה לאף אחד אחריו, כיוון שבא בקוראן : " אמר ריבוני מחל לי והענק לי מלכות שלא תהיה לאף אחד אחרי אכן אתה המעניק בשפע" (סורת צאד : 35).

מתברר מאותות הקוראן ומחדיתיו של הנביא, תפלת אללה עליו וברכתו לשלום, שהתייחסותם אל נביאי היהודים, ביושר ולנהוג בהגינות, כיוון שאמר הנביא בחדיתי מהימן שבא באלבוה'ארי, על אודות אחיו הנביאים הקודמים לו ובמיוחד עיסא, עליו השלום : " אני האדם הקרוב ביותר לישוע בן מרים בעולם הזה ובעולם הבא. הנביאים אחים, בניס של אב אחד אך אמהותיהם שונות, אמהותיהם שונות אך דתן אחת. בני ובין ישוע (עיסא) לא היה עוד נביא. אל תשבחו אותי (יתר על המידה) כמו שהנוצרים משבחים את בן מרים, אני רק עבדו ושליחו (של אללה, לא בנו) וקראו לי עבד אללה ושליחו".⁴³

ובא בצחיח אל-בוחיארי: "מעשה בשני אנשים שגידפו זה את זה- איש מוסלם ואיש יהודי, אמר המוסלם: חי אללה אשר בחר במוחמד מבין כל באי עולם, אמר היהודי: חי אללה אשר בחר במוסא (משה) מבין כל באי עולם. אז הרים המוסלם את ידו וסטר ליהודי בפניו.

הלך היהודי אל הנביא ואמר: מוחמד, איש מחבריד, מן התומכים, סטר על פני. אמר (הנביא): קראו אותנו, וקראו אותנו (ובא). אמר לו: מדוע סטרת על פניו? אמר האיש: אדוני שליח אללה, אני עברתי על פניו ושמעתי אותו אומר: חי אללה אשר בחר במוסא (להיות נביא של) המין האנושי, אמרתי: ובמוחמד, אז תפס אותי כעס וסטרתי על פניו. אמר הנביא: אל תעדיפו אותי מבין הנביאים, ביום תחיית המתים יתעלפו הבריות מן הרעם, ואני אהיה הראשון שיתעורר. והנה רואה אני את מוסא מחזיק בידיו במגילה ממגילות כס הכבוד, ואיני יודע אם הוא התעורר לפני או אם זכה בגמול על התעלפותו בהר סיני"⁴⁴

אבו חאזם סיפר: הייתי בחברתו של אבו הורירה חמש שנים ושמעתי אותו מספר על הנביא, פעם אמר משמו: בני ישראל, היו הנביאים מנהיגים אותם, כל-אימת שנביא אחד נפטר, בא במקומו נביא אחר. אבל אני- אין נביא אחר. יהיו ממלאי מקום, ח'ליפים והם יהיו רבים, שאלו את הנביא: ומה אתה מצווה עלינו? אמר: היו נאמנים בשבועת הנאמנות שלכם, ראשון ראשון, תנו להם את המגיע להם, כי אללה יבוא עמהם חשבון על צאן מרעיתם שהוא מפקיד בידיהם"⁴⁵.

הדת האבראהימית :

הדתות: היהודות, הנצרות, והאסלאם הן דתות מוונותאיסטיות שקוראות לעבודת אל אחד ויחיד, ואולם לכל דת ישנן תכונות מיוחדות שמאפיינות אותה מאחותה, ואף על פי ששלושתן משותפות באימנות האיחוד אך אינה אימונה אחת לגמרי, כי יש הבדלים מהותיים באיחוד האל היחיד, אולם הדיון אודותם אינו מביא אלא לידי מחלוקת ויריבה, ולכן צריך שהשיחה בין הדתות תהייה רחוקה מאוד מן עניין האימונה, וכך בהסתמכות על העיקרון הקוראני: " לכל אחד מכם נתנו חוקה ומנהג ולו חפץ אללה עשה אתכם אומה אחת ואולם לנסותכם במה שנתן לכם, לכן התחרו ביניכם במעשים הטובים אל אללה חזרתכם כולכם ויודיעכם במה שהייתם בו נחלקים" (סורת השולחן: 48).

ואמירתו יתעלה: " ולו חפץ ריבונך עשה את בני האדם אומה אחת ואינם חדלים להיות מפולגים" (סורת הוד: 118) ואמירתו יתעלה: "ולו חפץ אללה שעשכם אומה אחת" סורת הדבורים: 93, " ואכן הוד קדושתו שיח' אל-אזהר, פרופ' אחמד אל-טיב, כבר הפריך את טענותיהם של הקוראים לדת האבראהימית, וכך בנאומו שנשא לרגל החגיגה בחליפת עשרה שנים על הקמת בית המשפחה המצרית, וכך לפי דבריו:

ניסיון העירוב בין אחוות האסלאם והנצרות; למען להגן על זכות האזרח המצרי לחיות בביטחון, שלום ויציבות. העירוב בין האחוה הזו לבין עירוב שתי הדתות. והתמוססות ההבדלים והתווים המיוחדים בכל אחת משתייהן.. ובמיוחד בצל המגמות שקוראות ל"האברהמייה" או הדת האברהמיית שמיוחסת לאברהם, עליו השלום, אבי הנביאים ועד מסריהם, ומפגש הלכותיהם, ומגמות אלה שואפות... כנראה-מעירוב היהדות, הנצרות והאסלאם שלא להביא לידי שפיכות הדמים, כליית הנפשות והמלחמות החמושות בין בני האדם אלא גם בין בני וחסידיו הדת האחת, והמאמינים באימונה אחת.. וקריאה זו, כמוה כמו הקריאה לגלובליזם, ולסיום ההיסטוריה והמוסר העולמי וזולתם- ואם היו נראות במראיהן החיצוני כאילו הן קריאות לאיסוף האנושי, איחודו ולחסל את סיבות סכסוכיו ומריביו... אלא הן, בעצמן, קריאות להחרמת הדבר היקר ביותר אצל בני האדם, והוא "חופש האימונה", "חופש האמונה", וחופש הבחירה", וכל אלה כי אם הדתות הבטיחו אותם, והדגישו אותם, במהלך טקסטים ברורים ומבהירים, גם הן קריאות שיש בהן חלומות שווא פי כמה וכמה מה שיש בהן מן התפיסה הנכונה לאמיתות הדברים והרגליהם.

והוסיף הוד קדושתו ואמר: ואם היינו לא רואים - עד הרגע הזה- את הילוד האברהמי החדש הזה, ולא יודעים מאומה על תוויו ותכונותיו, אלא אנו- ומתוך אימונתנו במסרים המונותיאסטיים - מאמינים כי הסכמת הבריות על דת אחת או מסר שמימי אחד, הוא דבר בלתי אפשרי לפי המנהג שאללה ברא את בני האדם לפיו, ואיך לא, והשתנות בני האדם, שינוי שורשי, בצבעיהם, אימונותיהם, שכליהם ושפותיהם גם כן בטביעת אצבעותיהם, ובאחרונה בטביעת עיניהם, כל-כך הוא אמת היסטורית ומדעית, ולפני כך הוא אמת קוראנית, כיוון שהקוראן הנכבד הדגיש וקבע כי אללה ברא את בני האדם כדי שיהיו שונים, ואכן לו חפץ לברוא אותם בדת אחת, או צבע אחד או שפה אחת, או תפיסה אחת, ואולם, הוא יתעלה לא חפץ כך, ורצה השתנותם וחלוקתם אל דתות, שפות, צבעים ומינים שונים לאין ספור... ואחר כך הסביר כי השוני הזה נשאר וממשיך בקרב בני האדם עד שאללה יוריש את הארץ ומה שעליה.⁴⁶ "ומי שמתקשה עליו להבין את ההבדל בין הערכת אימונית האחר לבין האימונה בה, וכי הערכת אימונת האחר, היא דבר וההכרה בה היא דבר אחר שונה לחלוטין,, ובמסגרת זו מתייחסת הבנתנו לאמירתו יתעלה: אין כפייה בדת" (סורת הפרה: 256). שומה עלינו לחפש על המשותפים האנושיים בין הדתות המונותיאסטיות, ולתלות בהן להוציא את האנושות מהמשבר הנוכחי שלה, ולשחרר אותה ממה שאפף בה מעושק היכולים, מעוול החזקים, ומהשתחצות השולטים על החלשים.⁴⁷

הסיכום

- אכן כבר השכל האסלאמי יצר מקורות מדעיים ובסיסי ידע שמבטיחים לו את התיישרותו בהתאמצויותיו, והשראותיו שביקש מתוך נסיונו לתגובות עם השתנות החיים וצריכי ההתפתחות, וחובות העובדה הקיימת, בין היתר, מדע מקורות הפקה שלומד את ההוכחות הכלליות של הפקה, ואת מה שמביא בו לידי הראיות, ודרכי הוצאת הדינים ההלכתיים מההוכחות. ולכן הוא מרסן וקובע את מעשה השקדנות וההתייחסות עם הטקסט, וכך למען השפעת גומלין עם העובדה הקיימת.
- מדע זה אינו די למוסלמים כדי לוותר על השיטות המודירניות שמוליכות להבנה הנכונה של משמעות הטקסט או קובץ הכללים והקריטריונים ששומה על הפרשן לנהוג בהם למען להבין את הטקסט ולפתור את דילמת הטקסט והעובדה הקיימת. ולכן ההתווכחות בדרך הנאה ביותר, מצריכה לשרת את המתודות החדישות, הדבר שמוותר להגיע לתשובות של אודות דרכי ההתייחסות עם בעלי הספר, היהודים והנוצרים, וכך על פי הדרישות שהזמן הנוכחי נושא אותן. ושמחייבות אותנו בתפיסות חדשות שמתירות לנו לבסס את יסודות המינטליות הביקורתית והתודעתית למסורת.
- שומה עלינו להתייחס עם בעלי הספר מתוך מובן האות הקוראני הנכבד: " אמור הוי בעלי הספר בואו אל דיבור אמת ביננו לביניכם אין עובדים אלא אללה אין משתפים בו מאומה ואין לוקח איש מאיתנו את רעהו לריבונים זולת אללה ואם הפנו עורף אמרו העידו כי אנו מוסלמים" (סורת בית עמראן : 64)
- הראשון בסדר העדיפויות בעניין חידוש השיחה והוויכוח, הוא לשקוד להגיש השקפה שקולה ששומרת לבן האדם את כבודו, לתבל את התאזנותו, ולשקוד על הפצת ההשקפה הזו בשיחה הקיימת על החוכמה והעצה הטובה. אמר יתעלה: " ואמרו לבני האדם דברי נועם" (סורת הפרה: 83) ואם בני האדם השתכנעו והאמינו בה, איפוא הוכיחה ההשקפה הזו את מנהגה ותועלתה, ואם לא השתכנעו בה, אז "אין על השליח אלא ההודעה" (סורת השולחן: 99) ואמר יתעלה: "אינך מדריך את מי שאהבת ואולם אללה מדריך את מי שחפץ והוא יודע יותר את המודרכים" (סורת הסיפורים: 56) אז שורר דו-קיום של שלום ושלווה, סלחנות ושיתוף פעולה.
- כל כך חשוב ללמוד את המחשבה הדתית העולמית, תולדות הדתות, והפילוסופיות והאסכולות הדתיות, כיוון שאין בעולם האסלאמי, מדע לדתות, שיש לו מקורותיו המצומצמים, כלליו הידועים ומנהגיו שנתנים לבצוע ויעדיו הברורים. ושומה עלינו לקחת מחיבורי אל-שהרסתאני

- ואל-ביירוני כבסיס לייסד את המדע הזה מבחינות: הביקורת, הפיתוח, והתוספת.
- צריך שתהייה נקודת ההתחלה בשיחה עם בעלי הספר מתוך אוביקטיביות מדעית הגיונית, כי לגעת לאמת שאינה מושגת על ידי הפצת האור על נקודות החולשה אצל בעלי הספר ולהכביד עליהם בלי לתת להם את ההזדמנות להציג את דעותיהם, ולהגיש פירוש לטקסטי ספריהם הקדושים. אכן מן העניינים העדיפים ביותר בשיחה עכשיו, הוא השיחה על אודות המידות הבזויים ותסביכיהם הפסיכולוגיים של בעלי הספר בלי לקחת בחשבון את המסגרת ההיסטורית שלהם.
 - אין נדמה מדע לדתות בעולם האסלאמי שקיים על היסוד המדעי הנכון בלי להתעניין בשפות המקוריות לדתות, ובמיוחד אחרי התרגומים המערביים למקורות הקדושים של היהדות והנצרות שנתמלאים בהרבה מהבעיות, למשל: אי הבנת המונחים במסגרתם הנכון ומשמעויותיהם התרבותיות המסוימות, הכוונה בשפה העברית, שפת התורה, והסורית שפת האוונגליון.
 - הקריאה לדת מאוחדת תחת שם"הדת האבראהימית" נחשבת חרמה לחופש האימונה.
 - הקוראן הדגיש שהסכמת הבריות על דת אחת או מסר שמימי אחד, נחשב דבר בלתי אפשרי.
 - אכן הקוראן הנכבד והסונה הנבואית הטהורה מדגישים על השיחה, הבנה הדדית ולנהוג בחיבה וכך למען להרים את כבוד האדם כפי שאללה ישתבח ויתעלה, רוצה לו.

- ¹ האיסלאם של מוחמד. כיצד התהוותה דת חדשה בצל היהדות. מאת פרופ': שלמה דב גויטין, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשל"ט 1979.
- ² ביטוי זה נשאל מספרו של ד"ר מונתגמרי וואת, האיסלאם והנוצרות בעולם בן דורנו; תירגום: ד"ר עבד אל-אללה אל-שיח. הרשות המצרית הכללית של הספר, קהיר, 2001.
- ³ חוה לצרוס-יפה, עולמות שזורים, ביקורת המקרא המוסלמית בימי הביניים, תורגם לעברית ויצא לאור בשנת 1998, ותורגם לערבית על ידי: מוחמד טה עבד אל-חמיד, סדרת הלימודים הדתיים וההיסטוריים, מס' 36, 2008. והציטוט מתוך הקדמתו של פרופ': מוחמד ח'ליפה חסן אחמד, עמ' 7.
- ⁴ גוויני סכאטולין: עיוני המיסטיקה והשיחה הדתית, כתב פתח הספר, ד"ר מחמוד עזב, הקדמת: עמאר עלי חסן, הרשות המצרית הכללית לספר, קהיר 2013, עמ' 94.
- ⁵ שם, ובסוגייה זו זוכרים מה שאמר לשעבר אודות הפילוסוף היווני אפלאטון: " אינך יודע אפלאטון אם ידעת אפלאטון בלבד " ואנו אומרים: אינך יודע דתך אם ידעת דתך בלבד, אכן האימונה הנכונה מתפתחת באופן פורה יותר בסביבה של שיחה אמיתית עם הזולת. שם, שם.
- ⁶ יוחנן הדמשקאי: נולד ב 676 לערך בדמשק, ומת בשנת 749 בזמן ח'ליפות בית אומייה בפלסטין, הוא הייה איש רחב אופקים, ובין תחומי העניין שלו ניתן למנות: משפטים, פילוסופייה של הדת, פילוסופייה ומוזיקה. הוא כיהן כמנהלן ראשי של שליט דמשק (תחת שלטון בית אומייה) וכתב חיבורים בזכות האימונה הנוצרית, הוא נחשב לאחד מאבות הנצרות, לגדול התאולוגים בכנסייה היוונית-אורתודוקסית ובכנסייה הקתולית, הוא נחשב מאז 1883 לאחד ממורי הכנסייה. נהוג לראותו כמייסד מסורת הפולמוס האנטי-אסלאמי בנצרות. מחיבוריו: " בן המלך והנזיר ". בתחום המוזיקה הכנסייתית הביזנטית, נחשב יוחנן ליוצר ה "אוקטואכוס" הסדרת השירה הכנסייתית ובפרט שירי תחייתו של ישוע ב-8 מודוסים או טונים מוזיקליים הקרויים "אכוס ". דפנה אפרת: ראשיתה של אירופה, האוניברסיטה הפתוחה כרך ד, יחידה 8, חלק ב, פרק ה, עמ' 102.
- ⁷ מוקר הדעת: אחד מחיבוריו של יוחנן הדמשקאי: על אחד מעמודי מנזר המצלבה ציור של יוחנן מדמשק לצידו של המשורר הגאורגי שותא רוסתוולי, ובמנזר מר סבא כתב את חיבורו "מקור הדעת".
- ⁸ אבו בכר מוחמד בן אל-טיב אל-באקלאני, "מופלאות הקוראן", תחקיר: אחמד צקר, קהיר 1963, עמ' 153.
- ⁹ אל-קרקסאני: יעקוב בן יצחק אל-קרקסאני (אבו יוסף יעקוב) הייה חכם קראי בן המחצית הראשונה של המאה ה-10 בקירוב, נחשב לאחד מגדולי חכמי הקראים. עסק בפרשנות, פילוסופיה, חקר הלשון העברית ובהיסטוריה של בני ישראל. כינויו נובע משם עיר מולדתו, אולם הדעות חלוקות, האם הייתה זו "קרקיסיא", היא פרפמיש, או "קרקסן" הסמוכה לבגדאד. בערבית הוא נקרא אבו יוסף יעקוב אל קרקסאני. ראה: יגאל ידן, המגילות הגנוזות ממדבר יהודה, הוצאת שוקן תשי"ח 1958, עמ' 94-95.
- ¹⁰ הרב יפת בן עלי הלוי: היה חכם קראי, פייטן, מדקדק, ופרשן מקרא, בן המאה ה-10, הוא יודע גם בשם הערבי "אבו עלי חסן בן עלי אל-בצרי" הוא מפורסם בעיקר

בדרשנותו לכל התנ"ך, ביאור הדקדוק העברי ופולמוסו עם היהדות הרבנית, הנצרות, והאסלאם. נפטר בירושלים, בשנת 980, בתקופה המוסלמית המוקדמת בפלסטין.

11 חוה לצרוס-יפה, שם שם עמ' 148.

12 טור סינין: הר סיני, ההר שעליו דיבר אללה עם משה.

13 הישוב הבטוח: מכה הקדושה, כי כל באי עריה היו בטוחים בה.

14 גימטרייה: חשבון של אותיות לפי ערכן.

15 מנחם סוליאלי אמשה ברכוז: לכסיקון מקראי, הוצאת דביר, תל אביב, הדפסה שנייה תשלי"ו, עי"ע 13-14.

16 מסכת אבות, מפורשת ומבוארת בצירוף מבוא. מאת בן ציון דינור, הוצאת מוסד ביאליק, הדפסה שנייה 1972, עמ' 113.

17 אומר אכן מנזור במילון שלו, בפירושו למילת (אומה) המתואר בה אבראהים, עליו השלום, בקוראן הנכבד: כלומר: האיש המיוחד במינו שאין לו דומה. ואמר אבו עוביידה: היה אומה, כלומר: אימאמא. ויש מילונים אחרים אומרים במילת (אומה): האיש האוסף את התכונות הטובות, ולמעשה, כל זה רחוק משורש המילה בשפה העברית א.מ.ה כי אין בערך השורש הערבי א.מ.ה מה שמועיל לאסיפת סגולות הטוב. ואולם השורש בערבית מלמד על משמעות (האם) שילדה. והאם בפירוש אל-מת'אבה - כלומר: מקום שיבה, זאת אומרת: יושב אליה, והקטנים נאספים אליה, וילדיה הולכים אחריה, לכן פירוש (אומה) באות הקוראני מסתובב במשמעות הזו, אכן הייה אבראהים כדוגמה ומופת. נא לעיין: ראוף אבו סעדה: ממופלאות הקוראן, צד חדש במופלאות הקוראן, חלק 1, דאר אל-הלאל, 1993, עמ' 274.

18 חניף: תואר לכל אדם מאמין באל אחד ויחיד, כלומר: נוטה מן הדתות הקוראיות לריבוי האלים, הדת הקדמונית הטהורה שקדמה לדתות המונותאיסטיות.

19 מוסלמים: מתמסרים.

20 מוחמד פריד ווגדי, הסירה המוחמדית, באור המדע והפילוסופיה, הרשות המצרית הכללית לספר, 1999, עמ' 160.

21 ליותר פרטים, נא לעיין: מוחמד חמיד אללה, אוסף המסמכים המדיניים, דאר אל-ארשאד, בייתות 1969, מהדורה שנייה, ע"ע 31-47.

22 אמר אל-מברד בפירוש האות הזה: חיבר: חוק על מנהג, כי אל-שרעה (החוק) לראשית הדבר, והמנהג לרובו ומרחבו, וציטט על כך באמירתם: "שמע התחיל פלוני בדבר מה אם התחיל בו, ואנהג אל-בלי בבגד, כלומר: והשחיתה הבלה בבגד, אם התפשטה בו. נא לעיין: אבו הלאל אל-עסקרי: ההבדלים הלשוניים, דיוק והגה: חסם אל-דין אל-קדסי, דאר זאהד אל-קדסי, קהיר בלי תאריך, ע"ע 10-12.

23 יש שלוש עמדות מפורסמות בשל העניין הזה במחשבה הדתית בת-דורנו, והן: 1- עמדת הבלונות או הבלעדיות [אקסקלוסיביות - פרטיקולריזם]. 2- עמדת הכלליות או העולמיות [אוניברסליות - Inclusivism]. 3- עמדת הפלורליזם או המוגניות בסיסית [Basic pluralism]. שלוש העמדות האלה לא הצליחו לשכנע את הדבקים בדתם באופן כללי, ואם הייתה העמדה הראשונה היא המקובלת אצל הדבקים בדתותיהם, אולם האסלאם הגיש פתרון אחר והוא הסלחנות ודו-קיום [Tolerance Existance]. והוא המתקבל על הדעת ההגיונית ואפשרי במציאות. נא לעיין: ד"ר דין מוחמד מירא, במדע הדת המשווה, מאמרים במנהג, מהדורה ראשונה, דאר אל-בצאיר. קהיר, 2009, עמ' **, ציטוט מן: Harold Coward, pluralism in the word religions (Oxford: one world publications, 2000).

- ²⁴ מוחמד אל-בעלבכי: החרות בקוראן הנכבד, סימפוזיון המופלאות המדעית בקוראן ובסונה, לבנון, עותק אל-קטרוני www.ijfourm.org.
- ²⁵ סיפרו אותו אל-בוח'ארי ב"אל-אדב אל-מופרד", מס' 273, אבן סעד ב"אל-טבקאת" 1-192, אל-חאכס 2/613, אחמד 2/318, ואבן עסאכר בתולדות דמשק 6/267/1 דרך אבן עגלאן אל-קעקאע בן חכים אודות אבי צאלח אודות אבי הרירה. ו. מונתגמרי וואת: האסלאם והנצרות בעולם בתחום דורנו, עמ' 229.
- ²⁶ שם, ע"ע 230 - 231.
- ²⁷ אל-תחריר ואל-תנויר: תחריר אל-מענא אל-סדיד ותנויר אל-עקל אל-גדיד מן תפסיר אל-כתאב אל-מגיד. מאת: מוחמד אל-טאהר בן מוחמד בן מוחמד בן עאשור אל-תונסי, מת ב-1393 להגירה. חלק 20, אל-דאר אל-תונסייה להוצאה לאור, תוניס, 1984 לסה"נ, עמ' 180.
- ²⁸ אל-בחר אל-מחיט, אבו חיאן (מת: 745 להגירה) תחקיר: עאדל אחמד עבד אל-מוגוד, דאר אל-כותב אל-עלמייה, חלק 5, ביירות 1993 לסה"נ, עמ' 530.
- ²⁹ חדית' זה נמסר על ידי מוסלם בצחיחו 39: ספר: השלום 4: ב: האיסור להתחיל את בעלי הספר לברך לשלום, וכיצד להגיב עליהם, 67/2, חלק 7, עמ' 52, בביאורו של אל-קאדי עייאד, אל-גאמע אל-צג'יר, 4420, ואמר זה חדית' מהימן.
- ³⁰ אחכאם אהל אל-זמה: דיני בעלי החסות; מאת: מוחמד בן אבי בכר בן איוב בן קיס אל-גוזייה אבו עבד-אללה, תחקיר: יוסף בן אחמד אל-בכרי אבו יראא, רמאדה להוצאה לאור, אל-דמאם-1418 להגירה, פרק: החזרת השלום על בעלי החסות.
- ³¹ במקום הברכה המקובלת "אל-סלאם עליכם" (=שלום עליכם) אמרו היהודים: אל-סאם עליכם, (בהשמטת הלמייד=מוות עליכם).
- ³² בני חסות: בני הדתות המונותיאסטיות, מן היהודים והנוצרים שזכו להגנת האסלאם, תמורת מס אל-גזייה.
- ³³ כנו אל-עמאל פי סונן אל-אקואל ואל-אפעול, עלאא אל-דין בן חסאם אל-דין אל-הנדי (מת 975 להגירה) מוסד אל-כסאלה, ביירות, 2001 לסה"נ, חלק 4, עמ' 362.
- ³⁴ סונן אבי דאווד (3052), אל-סונן אל-כוברא, אבו בכר בן עלי אל-ביהקי (מת 458 להגירה) תחקיר: מוחמד עבד אל-קאדר עטא, דאר הספרים המדעיים, ביירות, 2001 לסה"נ, (18511).
- ³⁵ קיצור הספרות היחידה, מוחמד בן אסמאעיל אבו עבד אללה אל-בוח'ארי, דאר אל-בשאיר האסלאמית, ביירות 1989 לסה"נ, תחקיר: מוחמד פואד עבד אל-באקי, חלק 1, עמ' 50.
- ³⁶ צחיח מוסלם, חלק 1, עמ' 69.
- ³⁷ פירוש אל-מנאר, רשיד רצ'א, חלק 5, עמ' 75.
- ³⁸ צחיח מוסלם, ספר ההלוויות, (960), אל-נסאי באל-סונן (1928), אחמד באל-מוסנד (1928), ואל-ביהקי באל-סונן, (6670).
- ³⁹ נמסר על ידי אל-בוח'ארי, מהדורת שאכר, חלק 12/ עמ' 31.
- ⁴⁰ שם, שם, חלק 1, עמ' 196.
- ⁴¹ שם, שם, 3/198 נא להשוות חדית' זה לסיפור המקראי על משפט שלמה, כיוון שבא בספר מלכים אי, פרק 3: "אז תבאנה שתיים נשים זונות אל המלך ותעמודנה לפניו: ותאמר האשה האחת כי אדוני אני והאשה הזאת יושבות בבית אחד ואלד עמה בבית: ויהי ביום השלישי ללדתי ותלד גם-האשה הזאת ואנחנו יחדו אין זר איתנו בבית זולתי שתיים-אנחנו בבית: וימות בן-האשה הזאת לילה אשר שכבה עליו:

ותקום בתוך הלילה ותקח את בני מאצלי ואמתך ישנה ותשכיבהו בחיקה ואת בנה המת השכיבה בחיקי: ואקום בבוקר להיניק את בני והנה-מת ואתבונן אליו בבוקר והנה לא-היה בני אשר ילדתי: ותאמר האשה האחרת לא כי בני החי ובנך המת וזאת אומרת לא כי בנך המת ובני החי ותדברנה לפני המלך: ויאמר המלך זאת אומרת זה - בני החי ובנך המת וזאת אומרת לא כי בנך המת ובני החי: ויאמר המלך קחו לי- חרב ויבאו החרב לפני המלך: ויאמר המלך גזרו את-הילד החי לשנים ותנו את-החצי לאחת ואת-החצי לאחת: ותאמר האשה אשר-בנה החי אל-המלך כי נכמרו רחמיה על-בנה ותאמר בי אדוני תנו-לה את הילוד החי והמית אל- תמיתהו וזאת אומרת גם- לי גם לך לא יהיה גזרו: ויען המלך ויאמר ויאמר תנו-לה את הילוד החי והמת לא תמיתהו היא אמו: וישמעו כל-ישראל את המשפט אשר שפט המלך ויראו מפני המלך כי ראו כי-חוכמת אלוהים בקרבו לעשות משפט: (מלכים אי: 3 / 16 - 28).

⁴³ נמסר על ידי אל-בוח'ארי: 203 / 17, 204 / 5.

⁴⁴ נמסר על ידי אל-בוח'ארי, 3 - 11 / 158; במהלך הסיפור הקוראני על מעמד הר סיני ומתן תורה בידי משה (מוסא) מסופר בסורת מרום המחיצה: 143: "כאשר בא מוסא במועד שקבענו, וריבונו דיבר עמו אמר ריבוני הראני ואתבונן בך אמר לא תוכל לראותנו ואולם הבט אל ההר אם יוותר שלם במקומו כי אז תראני וכאש הופיע ריבונו לנגד ההר הוא כתשו עד דק ומוסא נפל מתעלף כאשר ניעור מעלפוניו אמר ישתבח שמך חוזר אני בתשובה אליך וראשון אני להאמין."

⁴⁵ נמסר על-ידי אל-בוח'ארי 9 / 206.

⁴⁶ נא לעיין סורת הוד: 118; סורת הרווח וההפסד: 2.

⁴⁷ קטע מנאומו של הוד קדושתו שיח אל-אזהר בזיכרון השנה העשירית על הקמת בית המשפחה המצרית ביום שיני, השמיני בחודש נובמבר 2021, לסה"נ באולם אל-אזהר לוועידות. בעיר נצר.

ביבליוגרפיה :

- 1-ספרות מקור : הקוראן. (תרגום מרכז אל-אזהר לתרגום), קהיר.
- 2-תנ"ך.
- 3-הברית החדשה. (החברה לכתבי הקודש), ירושלים, 1991.
- 4-מסכת אבות. מפורשת ומבוארת בצירוף מבוא. מאת בן ציון דינור, ספריית דורות, הוצאת מוסד ביאליק ירושלים, 1972.
- 5-עולמו של הנביא מוחמד. חברה ודת על פי החדית', מתוך אוסף המסורות של אל-בוח'ארי, ערך ותרגום עמנואל קופלביץ, הוצאת כרמל, ירושלים, 2011.
- 6-הסירה הנבואית. תולדות חייו של הנביא מוחמד בדקות מאת נאסר מצפר אלקרשי אל-זהראני, תירגם לעברית פרופ' סעיד עטייה עלי. מכה הנכבדת, ערב הסעודית 2017.